

De geschiedenis van de Harmonie: een feestelijke menukaart van een maatschappij in verandering.

Een verkennend historisch onderzoek naar de rijke geschiedenis van zaal Harmonie.

1 februari 2023

Opdrachtgever: District Antwerpen

JAKOB ULENS

VERTELT VERHALEN IN WOORD EN BEELD.

DOET GESCHIEDENIS UIT DE DOEKEN.

**FREELANCE HISTORICUS,
FOTOGRAAF & AUTEUR**

0485 50 22 23
www.jakobulens.com
jakobulens@gmail.com

[website](#) [instagram](#) [facebook](#) [linkedin](#)

Inleiding

In 2021 nam District Antwerpen zaal Harmonie in gebruik als districtshuis. Het gebouw en het bijhorende park hebben een rijke (muzikale en feestelijke) geschiedenis. Het district bestelde een historisch onderzoek. Mede op basis hiervan bekijkt het district hoe het die geschiedenis in toegankelijke en originele publieksprojecten zal gieten.

Dit hielden we in het achterhoofd tijdens het onderzoek. Toegankelijke publieksprojecten hebben nood aan (persoonlijke) verhalen en aan wonderlijke (muzikale) details. Vanuit de verhalen en de verwondering kan de bredere historische context zich ontvouwen. Korter gezegd: we willen de geschiedenis van zaal Harmonie brengen als een feestelijke en muzikale menukaart van een maatschappij in voortdurende verandering.

Naast archief- en literatuuronderzoek puurden we ook informatie uit getuigenissen. Antwerpenaren konden online een getuigenis indienen of konden langskomen op de getuigen- en collectievormingsdag op 20 november 2022.

In het eerste hoofdstuk brengen we het verhaal van de Société Royale d'Harmonie d'Anvers. Deze netwerkvereniging voor de burgerij bood haar leden vertier en muziek via concerten en tuinfeesten. De Société kon een stuk grond aan de Mechelsesteenweg verwerven en in 1846 verscheen hier haar eigen zomerlokaal met priv  park. De Société stond aan de vooravond van een gouden tijdperk. De vergroting en verfraaiing van het zomerlokaal in 1890 was één van de vele hoogtepunten in deze periode. Het gebouw zoals we het vandaag kennen kwam toen tot stand. In het begin van de 20ste eeuw begon de schittering van de Société stilaan te tanen en na de Eerste Wereldoorlog was het lied van de Société grotendeels uitgezongen. In 1923 kocht Stad Antwerpen het gebouw en het bijhorende park.

In het tweede hoofdstuk duiken we in de eerste periode van de Harmonie als stadsfeestzaal. Die loopt van 1924 tot aan het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog. In de activiteitenkalender van de feestzaal zie je hoe de maatschappij verandert.

Het derde hoofdstuk behandelt de Harmonie tijdens de Tweede Wereldoorlog. De Harmonie deed dienst als refter voor volksmaaltijden en vormde het decor voor twee vergeten tragische oorlogsverhalen. Voor Fanny David en een onbekend aantal andere Joden werd hun bezoek aan zaal Harmonie noodlottig. Zij werden er op 11 september 1942 opgepakt tijdens een razzia. Daarnaast is er het verhaal van Pierre Pilaet. Hij was conciërge van de Harmonie en was betrokken bij verschillende verzetsactiviteiten. Hij werd opgepakt en gefusilleerd.

Het vierde hoofdstuk gaat over de naoorlogse periode. Aanvankelijk gingen er soortgelijke activiteiten door als tijdens het interbellum. Vanaf de jaren 1960 werd de zaal steeds frequenter gebruikt voor bals en later voor fuiven.

Achteraan dit onderzoeksrapport vind je een overzicht van de archiefbronnen en een uitgebreide literatuurlijst.

Inhoudstafel

Inleiding.....	2
Inhoudstafel	3
1. Het zomerlokaal van de Société Royale d'Harmonie d'Anvers (1813-1923)	5
1.1. De Société schrijft een hit (1813-1846)	5
1.1.1. Een wazige ontstaansgeschiedenis	5
1.1.2. Een vereniging groeit	6
1.1.3. De Société als netwerkvereniging	7
1.1.4. De Société als muzikale vereniging	13
1.2. Een eigen plek onder de zon (1846)	17
1.2.1. Een zomerlokaal met park	17
1.2.2. Het eerste zomerfeest aan de Mechelsesteenweg	19
1.3. Naar het <i>Fête Champêtre</i> (in 1864)	20
1.3.1. Een uitnodiging in de bus	20
1.3.2. In de file naar het zomerlokaal	21
1.3.3. Het concert	22
1.3.4. Flaneren in het park	23
1.3.5. Stewards en regeltjes	24
1.3.6. Visueel spektakel	24
1.3.7. Een drukke feestweek	25
1.4. De wind in de zeilen (1846-1895)	26
1.4.1. Groter en meer	26
1.4.2. Muzikale verbreding	28
1.5. Een nieuwe zomerlokaal	30
1.6. Het eindspel	31
2. De Harmonie als stadsfeestzaal tijdens het Interbellum	35
2.1. Inleiding.....	35
2.2. 1924	36
2.3. 1925-1939	38
3. De Harmonie tijdens de Tweede Wereldoorlog	41
3.1. (Feestelijke) volksmaaltijden in de Harmonie.....	41
3.1.1. Een muzikaal voorgerecht volgens Nieuwe Orde-recept	41

3.1.2. Het Werk der Volksmaaltijden	42
3.1.3. Winterhulp	42
3.1.4. Ontstaan en werking van Winterhulp.....	43
3.1.5. Feestmaaltijden in Zaal Harmonie	45
3.1.6. Kerstfeesten	48
3.2. Verzet in de harmonie.....	49
3.3. Jodenvervolging	51
3.4. Identificatie van slachtoffers.....	53
4. De Harmonie na 1945	55
4.1. 1945-1960	55
4.2. 1960-1974	57
4.3. Een muzikale jeugd in de Harmonie	58
4.4. 1974 - 2017	60
5. Archiefbronnen	63
5.1. Het zomerlokaal van de Société Royale d'Harmonie d'Anvers (1813-1923)	63
5.2. De Harmonie als stadsfeestzaal tijdens het Interbellum	64
5.3. De Harmonie tijdens de Tweede Wereldoorlog	64
5.4. De Harmonie na 1945	66
6. Literatuur	67

1. Het zomerlokaal van de Société Royale d'Harmonie d'Anvers (1813-1923)

Dit eerste deel focust op de geschiedenis van zaal Harmonie in haar oorspronkelijke functie als zomerlokaal van de *Société Royale d'Harmonie d'Anvers*. We willen de geschiedenis van de Société en het zomerlokaal begrijpelijk maken door een aanzet te geven voor een verhalende synthese. De geschiedenis van de Société is geen onbeschreven blad, maar de meeste onderzoekers focusten op de muzikale geschiedenis. Hoewel het vaak kwalitatieve studies zijn, ontbreekt het bredere plaatje vaak. Voor een helder en origineel publieksproject is een stevige basis nodig en die willen we met dit rapport bieden.

In dit deel hebben we ook aandacht voor het concrete verloop van de concerten en tuinfeesten die hier plaatsvonden. Het concrete verloop van zo'n avond maakt inzichtelijk hoe de Société als een exclusieve netwerkvereniging functioneerde.

1.1. De Société schrijft een hit (1813-1846)

1.1.1. Een wazige ontstaansgeschiedenis

Hoewel de Société pas dertig jaar na haar oprichting naar de Mechelsesteenweg trok, is het noodzakelijk om haar stichtingsgeschiedenis en eerste decennia onder de loep te nemen. Het succesrecept voor de Société werd in deze periode geschreven en zou nauwelijks wijzigen tot aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog.

1.1.1.1. Een muzikaal-romantisch stichtingsverhaal

Hoe ontstond de Société? De Antwerpse stadarchivaris Génard heeft een muzikaal-romantisch stichtingsverhaal in petto. Hij schreef het in 1864, naar aanleiding van de vijftigste verjaardag van de Société. Volgens Génard staken enkele amateurmuzikanten in februari 1814 de koppen bij elkaar en richtten een muziekvereniging op. Enkele maanden later kreeg de jonge vereniging de kans om een historische gebeurtenis muzikaal op te luisteren.¹

We duiken even in de Europese geschiedenis. Sinds 1794 was het grondgebied van het huidige België aangehecht bij Frankrijk. Antwerpen was een belangrijke maritieme en militaire uitvalsbasis voor de Fransen. In 1814 kwam de Franse hegemonie over Europa tot een eind. Geallieerde legers bereikten Parijs en dwongen Napoleon tot troonsafstand. Antwerpen haalde opgelucht adem. De dreiging dat er hevig om de stad gevochten zou worden, viel weg. De Franse troepen verlieten de stad en de geallieerde troepen deden hun intrede. De pas opgerichte muziekvereniging zou voor de nodige muzikale begeleiding hebben gezorgd. Deze muzikale geste zou enthousiast onthaald zijn door de Antwerpenaren. Nieuwe leden en mecenasen boden zich aan.

¹ GENARD, *Notice sur la Société Royale d'Harmonie d'Anvers*, 2.

1.1.1.2. Een minder romantisch stichtingsverhaal

In het stichtingsverhaal van Génard ontstaat de vereniging vanuit de (liefde voor) muziek. Voorlopig doken geen archiefbronnen op die dit stichtingsverhaal bevestigen. Meer nog: bronnen wijzen op een minder muzikale (poot van de) ontstaansgeschiedenis. In een bundel met documenten over de vroegste jaren van de Société bevindt zich een stichtingsakte van een vereniging die zichzelf *Société Champêtre* noemde.² De akte werd opgesteld in februari 1813. Alles wijst erop dat de *Société Champêtre* de voorloper van de *Société d'Harmonie* was.

De *Société Champêtre* huurde vanaf 1813 een buitenverblijf aan de Markgravelei en zou er drie decennia thuis zijn. De vereniging wilde haar leden '*plaisirs champêtres*' aanbieden.³ Een letterlijke vertaling zou landelijk of rustiek plezier zijn. Het gaat hier om het gebruik dat de burgerij op een informele manier samenkwam in een landelijke omgeving. De leden hadden het hele jaar door toegang tot het exclusieve lokaal met park. Tijdens de zomermaanden organiseerde de vereniging concerten en '*fêtes champêtres*', zomerse tuinkeesten.

Het opzet van de *Société Champêtre* is een voorafspiegeling van wat de *Société d'Harmonie* zou worden. De *Société d'Harmonie* was een gigantische netwerkclub die voor haar leden concerten en feesten organiseerde. De '*fêtes champêtres*' zouden erg belangrijk blijven in het DNA van de *Société d'Harmonie*.

1.1.2. Een vereniging groeit

De *Société Champêtre* verdween (als naam) al snel van het toneel en de *Société d'Harmonie* kwam (als naam) in de plaats. Die vereniging had de wind meteen in de zeilen.⁴ Hoewel de *Société* vooral een netwerk- en ontspanningsvereniging was, droeg ze muziek en de kwaliteit ervan hoog in het vaandel. Dat blijkt in de eerste plaats uit haar naam.

Een harmonieorkest bestond uit blazers en slagwerk. Het oudst bekende reglement van de *Société d'Harmonie* dateert uit 1824. Ook hierin is het muzikale aspect van de vereniging prominent verwoord. Artikel I stelt dat de harmonieconcerten tijdens de zomer in het buitenverblijf in de Sint-Laurentiuswijk plaatsvonden, en in de winter in een lokaal in de stad.⁵

Een ledenlijst uit 1828 vermeldt al zo'n 650 namen.⁶ In mei 1829 was Koning Willem I te gast op een tuinkeest, een duidelijk bewijs dat de *Société* naam en faam had opgebouwd. Volgens Génard waren er zo'n 4.000 aanwezigen. Koning Willem I arriveerde rond acht uur, waarop het orkest de nationale hymne inzette. De tuin was, zoals gebruikelijk, prachtig versierd en verlicht en ook vuurwerk kon niet

² SAA, MA#382/7, Société Champêtre. Plan d'établissement, 27/02/1813.

³ SAA, MA#382/7, Société Champêtre. Plan d'établissement, 27/02/1813.

⁴ BAECK en BAECK-SCHILDERS, *Het concertleven te Antwerpen in het midden van de 19de eeuw*, 14.

⁵ SAA, MA#382/7, Extrait du règlement de la Société d'Harmonie d'Anvers, 1824.

⁶ SAA, MA#382/7, ledenlijst Société d'Harmonie, 1828.

ontbreken.⁷ De Société maakte indruk, want later in 1829 kreeg de ze de toelating om de titel van ‘Koninklijke’ in haar naam te voeren.⁸

Afbeelding 1. Lithografie getiteld ‘Fête donnée à la Société d’harmonie d’Anvers le 22 Juin 1828’. Collectie Vleeshuis, AV_2020_007_001.

1.1.3. De Société als netwerkvereniging

1.1.3.1. Verenigd zijn onder gelijkgestemden.

In het begin van de 19de eeuw schoten culturele en artistieke verenigingen van gegoede burgers als paddenstoelen uit de grond. Dat gebeurde overal in West-Europa en dus ook in Antwerpen. Het samen uitoefenen van culturele activiteiten, of tenminste er samen van genieten, schepte een kader om elkaar in een informele sfeer te ontmoeten. Al die verenigingen waren bedoeld voor gelijkgestemde burgers. De Société nam dit expliciet op in haar reglement: ‘*Ne pourront être admis soit comme membres effectifs soit comme membres honoraires des personnes qui par leur naissance et leur rang seroient trop au-dessus ou au-dessous de la majeure partie des membres dont la société se trouve actuellement composée*’.⁹ Ook stadsarchivaris Génard schreef in 1846 dat het burgerlijk karakter een essentieel kenmerk van de Société was en moest blijven: ‘*C’est-à-dire que la Société était et devait rester essentiellement bourgeoise*’.¹⁰

De gelijkgestemde leden van de Société deelden niet alleen waarden, normen en een cultureel kader maar vaak ook een economisch kader. In de informele sfeer van een concert of zomerfeest kon een praatje over een ouverture van Rossini naadloos overvloeien naar de eerste stap van een zakendeal. De Stad merkte in haar toezicht op deze burgerlijke verenigingen op dat ze veel zakenlui onder hun

⁷ GENARD, *Notice sur la Société Royale d’Harmonie d’Anvers*, 22.

⁸ SAA, MA#382/7, brief van de provinciegouverneur aan de Société, 24/11/1829.

⁹ GREEFS, *Informeel netwerken van de zakenelite in Antwerpen, 1796-1830*, 79.

¹⁰ GENARD, *Notice sur la Société Royale d’Harmonie d’Anvers*, 3.

leden telden en dat er veel commerciële transacties werden afgesloten.¹¹ Ongetwijfeld moeten we de Société ook als besloten huwelijksmarkt zien, waar macht, welstand en connecties werden verankerd voor de volgende generaties.¹²

1.3.1.2. Ereleden en effectieve leden

Net als soortgelijke verenigingen had de Société een intern reglement dat doorheen de jaren geregeld werd herzien. Bijzonder bij de Société was het onderscheid tussen effectieve leden en ereleden.¹³ Intuïtief zou je denken dat er meer effectieve leden dan ereleden waren. In de Société was dat omgekeerd. De groep effectieve leden bestond uit twee subgroepen: enerzijds degenen die een bestuursfunctie opnamen, anderzijds de muzikanten.¹⁴ Het aandeel ereleden was veel groter. De ereleden waren in feite de gewone leden: Zij waren degenen die genoten van de feesten en van de muziek en tussendoor hun sociaal netwerk onderhielden. In het aantal ereleden tekende de groei en de neergang van de Société zich af. In 1828 had de Société d'Harmonie er zo'n 650.¹⁵ Op haar hoogtepunt telde de Société meer dan 2.000 leden.

1.1.3.3. Een bewaakte toegang

Net als soortgelijke verenigingen wierp de Société voor kandidaat-leden verschillende barrières op. Enkel ereleden konden kandidaat-ereleden voordragen. Zij werden doorgelicht en tijdens een vergadering werd gestemd over hun toetreding. De stemming gebeurde anoniem met witte en zwarte balletjes.¹⁶ Wit was een stem voor, zwart een stem tegen. Kandidaat-ereleden die niet voldoende stemmen haalden, moesten minstens een jaar wachten om opnieuw een kandidatuur in te dienen.¹⁷ Aanvankelijk hadden kandidaten twee derde van de stemmen nodig, vanaf 1836 volstond een meerderheid.¹⁸ Daarnaast waren er ook financiële drempels. Nieuwe ereleden moesten entr  egeld betalen en uiteraard was er het jaarlijkse lidgeld.

De Société zette haar exclusieve karakter ook in de kijker door haar leden een eigen lokaal met priv  park aan te bieden. Tot de Société in 1846 naar haar eigen zomerlokaal aan de Mechelsesteenweg verhuisde, huurde ze een buitenverblijf met tuin aan de Markgravelei. Het was dag in dag uit een exclusieve ontmoetingsplaats voor de ereleden. Zij mochten ook gezinsleden en gasten meenemen naar de feesten.¹⁹ De namen van de niet-leden moesten in een register worden ingeschreven.²⁰ Ook kinderen waren meestal welkom. Enkel op de dagen dat het orkest speelde of repeteerde, waren kinderen onder de vijf jaar niet welkom. Op de grote tuinfeesten en de zomerconcerten waren alle kinderen onder twaalf jaar niet welkom.²¹ Overigens was ook het orkest van de Harmonie zelden of nooit op straat te zien. In de periode 1846-1876 gebeurde dat één keer,

¹¹ GREEFS, *Informeel netwerken van de zakenelite in Antwerpen, 1796-1830*, 80.

¹² FURNEE, *Plaatsen van beschaafd vertier*, 20.

¹³ SAA, BA#489, Règlement général, 1836.

¹⁴ SAA, BA#489, Extrait du règlement pour les membres honoraires, 1836.

¹⁵ SAA, MA#382/7, ledenlijst 'Société d'Harmonie', 1828.

¹⁶ VERBOVEN, *"Dignes de la reconnaissance générale"*, 21.

¹⁷ SAA, BA#489, Extrait du règlement pour les membres honoraires, 1836.

¹⁸ SAA, BA#489, Extrait du règlement pour les membres honoraires, 1836.

¹⁹ SAA, BA#489, Extrait du règlement pour les membres honoraires, 1836.

²⁰ SAA, BA#489, Extrait du règlement pour les membres honoraires, 1836.

²¹ SAA, BA#489, Extrait du règlement pour les membres honoraires, 1836.

toen het een militaire muziekkapel opwachtte aan het station. Die zou enkele dagen later spelen op een tuinfeest van de Société.²²

Afbeelding 2. Fête offerté A.S.M. le Roi des Pays-Bas par la Société d'Harmonie d'Anvers, le 27 Mai 1829. Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-1913-3410.

1.1.3.4. Het sociale profiel van de leden

In 2015 onderzocht Nathalie Verboven voor haar masterproef het sociale profiel van de leden van de Société. Ze linkte de namen uit de ledenlijst van 1864 met persoonsgegevens uit andere bronnen en kon de leden zo onderverdelen in verschillende beroeps categorieën.²³

²² VERBOVEN, "Dignes de la reconnaissance générale", 21.

²³ VERBOVEN, "Dignes de la reconnaissance générale", 21.

Beroep	Absoluut aantal	Relatief aantal
Adel	12	0,69%
Ambtenaars	55	3,16%
Handelaars, financiële ondernemers en industriële producenten	587	33,70%
Bankiers en wisselagenten	23	1,32%
Handelaars in tabak	16	0,92%
Handelaars in koloniale goederen	13	0,75%
Handelaars in graan	8	0,46%
Handelaars in wijn	13	0,75%
Handelaars (diverse)	462	26,52%
'Suikerraffinadeurs'	19	1,09%
Verzekeraars	33	1,89%
Geestelijken	1	0,06%
Geschoolde handarbeiders	3	0,17%
Lagere professionelen en klerken	64	3,67%
Officieren	25	1,44%
Onbekend	389	22,33%
Particulieren, renteniers en gepensioneerden	209	12,00%
Particulieren	75	4,31%
Renteniers	123	7,06%
Gepensioneerden	11	0,63%
Pers	1	0,06%
Student	1	0,06%
Voormannen	1	0,06%
Vrije en (semi-)intellectuele beroepen	205	11,76%
Advocaten, procureurs en notarissen	57	3,27%
Architecten en ingenieurs	17	0,98%
Boekhouders	5	0,29%
Consuls, diplomaten en rechters	38	2,18%
Deurwaarders	4	0,23%
Medische beroepen	41	2,35%
Muzikanten	6	0,34%
Andere artistieke activiteiten	18	1,03%
Onderwijs	19	1,09%
Winkeliers, ambachtsbazen en overige zelfstandigen	189	10,85%
Brouwers	4	0,23%
Distillateurs	1	0,06%

Drukkers en lithografen	9	0,52%
Winkelier	62	3,56%
Overige ambachtsbazen	33	1,89%
Overige zelfstandigen	80	4,59%
Totaal	1742	100%

Handelaars, financiële ondernemers en renteniers vormden de grootste beroepscategorie binnen het ledenbestand van de Société. De voorname handelsfamilies, zowel Antwerpse als buitenlandse - vooral Duitse -, waren goed vertegenwoordigd in de Société. Onder meer de families Gevers, Mertens, De Wael, Nottebohm, Grisar en Kreglinger waren thuis in de Société.²⁴ Ook beoefenaars van academische en vrije beroepen waren goed vertegenwoordigd. De derde grootste groep was die van winkeliers, ambachtsbazen en andere zelfstandigen. Het ledenbestand had een burgerlijk profiel, maar zeker geen gesloten elitair profiel. Dat was ook het opzet van de Société.

In principe stelde het erelidmaatschap alle leden aan elkaar gelijk, maar zoals dat gaat, waren sommige leden meer gelijk dan andere. Ook binnen de Société moet een hiërarchie bestaan hebben op basis van sociale status, rijkdom en afkomst, die de omgang met elkaar stuurde. De sociale hiërarchie uitte zich ook in de toegang tot bestuursfuncties in de Société. Vanaf 1836 was het bestuur in handen van een directie en een commissie van ereleden. De directie bestond uit één directeur en zes adjunct-directeurs. De commissie van ereleden kreeg de beslissende stem in de meeste kwesties. Net als bij soortgelijke verenigingen werden bestuursfuncties opgenomen door de meest invloedrijke burgers. Bestuursleden kwamen vooral uit de voorname handelaars- en renteniersfamilies. Hoewel winkeliers, klerken en andere lagere professionelen zich konden aansluiten, konden ze niet opklimmen tot het bestuur.²⁵ Veel bestuursleden werden systematisch herkozen en bleven het beleid van de Société dus jarenlang bepalen.

1.1.3.5. Vrouwen in de Société

Een reglement uit 1836 rept met geen woord over het geslacht van de leden. Een amendement uit 1859 stelt dat ook vrouwen erelid kunnen worden. Het is niet duidelijk of deze regel voordien ook al (impliciet) gold. Een niet-gedateerde *lopende* ledenlijst toont dat een klein percentage van de leden vrouwen waren.²⁶ In die ledenlijst zijn ze makkelijk te onderscheiden. In plaats van hun voornaam werd enkel de afkorting 'mme' voor het Franse *madame* vermeld. Veel vrouwelijke leden sloten zich pas aan nadat hun man was overleden. In dat geval werd de voornaam van het overleden lid geschrapt en vervangen door 'mme'.²⁷ Weduwen bleven vroeg de naam van hun man dragen.

Ondanks hun beperkt aandeel in het ledenbestand, waren vrouwen w  l thuis in de Société. Als informele netwerk- en ontspanningsclub waar heel wat (huwelijks)banden werden gesmeed, was er ruimte voor informele contacten tussen mannen en vrouwen.²⁸ Vrouwelijke gezinsleden van de

²⁴ VERBOVEN, "Dignes de la reconnaissance générale", 16.

²⁵ VERBOVEN, "Dignes de la reconnaissance générale", 20.

²⁶ SAA, BA#448, Liste des membres par ordre alphab  tique.

²⁷ SAA, BA#448, Liste des membres par ordre alphab  tique.

²⁸ FURNEE, 'Beschaafd vertier', 18.

ereleden kregen gratis toegang tot de activiteiten en konden doorheen het jaar het park en het lokaal bezoeken.²⁹ Dat gold ook voor moeders, dochters en zussen die op een ander adres binnen de vijfde wijk woonden. Opgepast: voor schoonmoeders, -dochteren en -zussen gold deze laatste maatregel niet.³⁰ Meer over de bewegingsvrijheid van vrouwen op de tuinfeesten en concerten verderop in dit onderzoek.

1.1.3.6. De Duitse kolonie

Na haar glansperiode in de 16de-eeuw kende de Antwerpse haven meer dan twee eeuwen een sluimerend bestaan. De Fransen brachten daar circa 1800 verandering in. Ze veroverden het huidige België en plaatsen ook de Nederlandse Republiek onder hun controle. Zo kon de Schelde eindelijk terug open en kon Antwerpen haar rol als wereldhaven opnieuw opnemen. Ook Duitse handelaren richtten zich snel terug op Antwerpen. Voor een flinke hap van Duitsland werd Antwerpen opnieuw de dichtstbijzijnde poort naar de rest van de wereld. Duitse handelsfamilies die al actief waren in de internationale handel vestigden zich in de stad. Deze Duitse nieuwkomers hadden een groot concurrentieel voordeel op de lokale zakenelite, die nauwelijks thuis waren in de internationale handel. Zo kon de Duitse gemeenschap gedurende de 19de eeuw de intercontinentale handel via de Antwerpse haven domineren.³¹ De Duits-Antwerpse connectie werd alleen maar sterker dankzij nieuwe spoorverbindingen, de groei van de Antwerpse haven en de economische groei van Duitsland.

Vergeleken met de Duitse gemeenschap in Brussel of Luik, behoorde de Antwerpse veel meer tot de gegoede klasse. Hun economisch gewicht in de Scheldestad uitte zich bijvoorbeeld in hun grote vertegenwoordiging in de Kamer van Koophandel.³² De Duitse oververtegenwoordiging in de burgerij kreeg een verlengstuk in het sociaal-cultureel leven. Ook op het politieke niveau lieten de gegoede en welstellende Duitse kooplieden hun invloed gelden.

De Duitse kolonie had tientallen eigen verenigingen die domeinen als ontspanning, werk, onderwijs, godsdienst en liefdadigheid bestreken. Er waren ook verschillende muziek- en koorverenigingen.³³ Om met de lokale burgerij in contact te komen, was de Société de ideale trefplaats.³⁴ Al van bij het ontstaan van de Société was de Duitse gemeenschap er thuis. De namenlijst uit 1828 toont al heel wat Duitse familienamen. Ze zetelden ook in het bestuur van de vereniging.³⁵ Veel Duitse Antwerpenaren woonden bovendien in de omgeving van het zomerlokaal.

Ook op muzikaal vlak gaven Duitsers in belangrijke mate de toon aan. De eerste dirigenten - François Printz, Valentin Bender, François Neumann en Joseph Bender – waren van Duitse afkomst.³⁶ Door haar grote invloed op het Antwerpse muziekleven, pendelde Antwerpen tussen de invloedssfeer van Parijs en de muziekcultuur van het Rijnland.³⁷

²⁹ SAA, MA#382, Règlement d'ordre intérieur, 1910, artikel 21.

³⁰ SAA, MA#382, Extrait du règlement, 11.

³¹ BOERS, 'Sponsoring en mecenaat', 83.

³² THOOF, *Berlijn – Antwerpen*, zonder pagina. http://www.ethesis.net/berlijn_antwerpen/b_a_hfst_3.htm

³³ THOOF, *Berlijn – Antwerpen*, zonder pagina. http://www.ethesis.net/berlijn_antwerpen/b_a_hfst_3.htm

³⁴ GREEFS, *Informeel netwerk van de zakenelite in Antwerpen, 1796-1830*, 66.

³⁵ BAECK-SCHILDERS, *'Het Antwerpse concertleven in de 19de-eeuw'*, 11.

³⁶ BAECK-SCHILDERS, *'Het Antwerpse concertleven in de 19de-eeuw'*, 11.

³⁷ DEWILDE, *'Het Antwerpse muziekleven'*, 29.

1.1.4. De Société als muzikale vereniging

1.1.4.1. Een Harmonie

De naam *Société Royale d'Harmonie* verwees naar het type orkest dat haar feesten opluisterde. Een harmonieorkest bestond uit blazers en slagwerk. Zulke ensembles werden al sinds de 18de eeuw 'harmonieën' genoemd.³⁸ In het huidige België ontstonden de eerste amateuristische blaasmuziekverenigingen tussen 1770 en 1790. De bloei zette zich door in de eerste decennia van de 19de eeuw.³⁹ Deze nieuwe blaasmuziekverenigingen spiegelde zich aan militaire muziekkapellen. Het was niet toevallig dat die enkel uit blazers en slagwerk bestonden. Deze instrumenten klonken luider, waren makkelijker te bespelen tijdens het marcheren en beter bestand tegen weer en wind.⁴⁰ De militaire muziekkapellen begeleidden plechtigheden, marsen en intredes in de openbare ruimte, waardoor iedereen deze orkesten kende.

Waarschijnlijk speelde het einde van de Napoleontische oorlogen ook een rol in de opkomst van harmonieën. Afgezwaaide legermuzikanten richtten harmonieën op of werden als dirigent aangesteld.⁴¹ Dat laatste gold ook voor het harmonieorkest van de Société. François Printz, een Duitse militaire kapelmeester, werd de eerste orkestleider.⁴² De broederlijke band tussen harmonieorkesten en militaire muziekkapellen uitte zich ook in de programmatie van de Société doorheen de 19de-eeuw. Militaire muziekkapellen waren heel vaak te gast op de concerten van de Société.

³⁸ MOENS en VERSTRAETE, *Het boeiende verhaal van de Société Royale d'Harmonie*, 3.

³⁹ VERSTRAETE, *Inventarisatie en uitvoering*, 6.

⁴⁰ VERSTRAETE, *Inventarisatie en uitvoering*, 6.

⁴¹ VERSTRAETE, *Inventarisatie en uitvoering*, 6.

⁴² BAECK-SCHILDERS, *Het Antwerpse concertleven in de 19de-eeuw*, 5.

Afbeelding 3. Grote trom met voet afkomstig uit het orkest van de Société, ca 1828. Collectief Vleeshuis, AV.1967.001.209.

1.1.4.2. De samenstelling van het orkest

Rond 1800 bereikte de bezetting van harmonieorkesten een eerste evenwicht. De leden van de *Brusselse Grande Harmonie* bijvoorbeeld, bespeelden volgende instrumenten: 12 klarinetten, 2 fluiten, 4 hoorns, 4 fagotten, 2 trompetten, 2 trombones, 2 serpente, grote trom, 2 kleine trommen, cymbalen, triangel en een schellenboom. Een serpent was een basinstrument, de schellenboom een ritmisch instrument met belletjes.⁴³

In vergelijking met hedendaagse blaasinstrumenten hadden hun vroeg 19de-eeuwse voorlopers flinke beperkingen. Technische innovaties brachten hierin vooruitgang. Belangrijk was de toepassing van ventielen in koperen blaasinstrumenten, ontwikkeld circa 1815. Dankzij ventielen konden de

⁴³ VERSTRAETE, *Inventarisatie en uitvoering*, 27.

koperblazers alle twaalf tonen van een (westers) octaaf aan.⁴⁴ Halverwege de negentiende eeuw zorgde de introductie van een kleppensysteem voor grote vooruitgang bij de houtblaasinstrumenten. Ook Adolf Sax leverde halverwege de 19de eeuw een enorme bijdrage aan de muzikale kwaliteit van harmonieorkesten, dankzij zijn uitvinding van een geheel nieuwe instrumentenfamilie bestaande uit saxhoorns, saxtromba's en saxofoons.⁴⁵

Rond 1860 zag een harmonieorkest er dus heel anders dan een halve eeuw eerder. Het bestond uit kleine en grote fluiten, hobo's, fagotten, kleine en grote klarinetten, saxofoons (sopraan-, alt, tenor- en baritonsax), cornetten (of pistons), trompetten, hoorns, (ventiel)trombones, bugels, althoorns, baritons, euphoniums, bastuba's en een ophicleïde. Triangels, grote en kleine trommen en cymbalen vormden het slagwerk. Een harmonieorkest telde zo'n veertig tot zestig muzikanten. Grote harmonieën tot wel tachtig muzikanten.⁴⁶

De samenstelling van het harmonieorkest van de Société is tot nog toe niet grondig onderzocht. Hier en daar duikt informatie op in de literatuur. Vanaf 1833 stond het orkest onder leiding van dirigent Jacques Bender. Hij nam het initiatief om de ontbrekende amateursmuzikanten te vervangen door '*musiciens gagistes*', professionele betaalde muzikanten, afkomstig uit de militaire muziekkapellen van het Antwerpse garnizoen.⁴⁷ In 1839 bestond het orkest van de Société uit dertig muzikanten, waarvan 26 betaalde muzikanten en 4 amateurs.⁴⁸ De betaalde muzikanten werden op basis van hun muzikale kunde als effectief lid aangenomen, soms via een test.⁴⁹ De ereleden konden ook toetreden tot het orkest. Zij kregen het statuut van '*membre honoraire de l'orchestre*'.⁵⁰

In het 19de-eeuwse Antwerpen waren verschillende muziekverenigingen met een eigen orkest. Dat kan de indruk wekken dat de stad over een enorm aantal (professionele) muzikanten beschikte. In werkelijkheid visten de orkesten uit eenzelfde 'pool' van beroepsmuzikanten uit de militaire muziekkorpsen of uit het operaorkest van het *Théâtre Royal*.⁵¹ Omwille van de drukke agenda's van de muzikanten waren maar weinig orkestrepitities mogelijk. Een belangrijke voorwaarde voor een goede uitvoering was daardoor zelden vervuld.⁵²

⁴⁴ VERSTRAETE, *Inventarisatie en uitvoering*, 28.

⁴⁵ VERSTRAETE, *Inventarisatie en uitvoering*, 29.

⁴⁶ VERSTRAETE, *Inventarisatie en uitvoering*, 29.

⁴⁷ BAECK-SCHILDERS, '*Het Antwerpse concertleven in de 19de-eeuw*', 6.

⁴⁸ BAETEN EN VERMOTE, *Harmonies, fanfares en brassbands in de provincie Antwerpen*, 160.

⁴⁹ VERBOVEN, "*Dignes de la reconnaissance générale*", 10. SAA, BA#489, règlement 1836, art. 46-47.

⁵⁰ SAA, BA#489, Extrait du règlement pour les membres honoraires, 1836.

⁵¹ BAECK-SCHILDERS, '*Het Antwerpse concertleven in de 19de-eeuw*', 12.

⁵² BAECK-SCHILDERS, '*Het Antwerpse concertleven in de 19de-eeuw*', 12.

1.1.4.3. Zomerconcerten, tuinfeesten en een toegankelijk repertoire

Tijdens het zomerseizoen organiseerde de Société concerten en enkele grote tuinfeesten, de zogenaamde *fêtes champêtres*.⁵³ Het zomerseizoen begon meestal halverwege de maand mei.⁵⁴ Geregeld was een militaire muziekkapel, een ander orkest of een koor te gast. Soms werd het orkest uitgebreid tot een symfonisch orkest.⁵⁵

De meeste muzikale extra's waren voorbehouden voor de *fêtes champêtres*. Deze tuinfeesten vormden het hoogtepunt in de programmatie van de Société. In het reglement van 1836 legde de Société zichzelf op om elke zomer drie grote '*fêtes champêtres*' te organiseren. Twee ervan moesten plaatsvinden in augustus, tijdens Antwerpen Kermis.⁵⁶ Besprekingen van grote tuinfeesten maken vaak gewag van enkele duizenden aanwezigen. De Société bood tijdens de tuinfeesten ook extra visueel spektakel. De tuin baadde in een fee rieke sfeer, met veel verlichting en decoratie. Een groots vuurwerk kon op de tuinfeesten niet ontbreken. In 1839 bijvoorbeeld beeldde de apotheose van het vuurwerk de uitbarsting van de Vesuvius uit.⁵⁷

Een tuinfeest begon met een concert. De sfeer was absoluut niet te vergelijken met een klassiek concert vandaag de dag, waarbij het publiek netjes op zijn plaats blijft zitten. Er waren stoelen en tafeltjes, maar een groot deel van het publiek luisterde waarschijnlijk niet al te aandachtig. Veel aanwezigen wandelden rond in de tuin. De ideale manier om op korte tijd veel korte informele contacten te leggen en nieuwtjes uit te wisselen. Na het concert was er een bal. Hierover werd weinig opgetekend. Een magere verwijzing is er eentje van stadarchivaris Génard. In zijn werk over vijftig jaar Société vermeldt hij terloops dat het orkest op het zomerfeest van 17 augustus 1856 nog tot laat in de nacht quadrilles en walsen speelde.⁵⁸ Gedurende de 19de eeuw, volgden nieuwe dansrages elkaar op. De polka, de polonaise en de mazurka zijn enkele van die nieuwe dansen.⁵⁹

De muziek die het harmonieorkest op de tuinfeesten bracht, was toegankelijk, vrolijk en herkenbaar. Het repertoire van de zomerconcerten valt in drie grote delen op te splitsen. De belangrijkste stukken waren de herwerkingen en interpretaties - *fantasieën* - van bekende opera's, operettes en symfonieën. Soms werden motieven van verschillende stukken verwerkt in een *potpourri*, een medley. Daarnaast kwamen ook kortere muziekstukken in de vorm van ouvertures, symfonieën, concerto's kwamen aan bod.⁶⁰ Tenslotte speelde het orkest ook marsen en dansen. Het harmonieorkest speelde vooral muziek uit haar eigen 19de eeuw. Toonaangevende componisten schreven hun opera's meestal voor symfonisch orkest. Dirigenten en kapelmeesters herwerkten die composities voor harmonieorkest. Dat ging vaak snel. Enkele maanden nadat een opera uitkwam, werden er al herwerkingen gespeeld. De *klassiekers* in het zomerse repertoire gingen decennia mee.

⁵³ BAECK en BAECK-SCHILDERS, '*Het concertleven te Antwerpen in het midden van de 19de eeuw*', 37.

⁵⁴ BAECK en BAECK-SCHILDERS, '*Het concertleven te Antwerpen in het midden van de 19de eeuw*', 37.

⁵⁵ BAECK en BAECK-SCHILDERS, '*Het concertleven te Antwerpen in het midden van de 19de eeuw*', 44.

⁵⁶ SAA, BA#489, Extrait du règlement pour les membres honoraires, 1836.

⁵⁷ GENARD, *Notice sur la Société Royale d'Harmonie d'Anvers*, 34.

⁵⁸ GENARD, *Notice sur la Société Royale d'Harmonie d'Anvers*, 78-81.

⁵⁹ VERSTRAETE, *Inventarisatie en uitvoering*, 21.

⁶⁰ VERSTRAETE, *Inventarisatie en uitvoering*, 22.

Er waren wel enkele uitzonderingen op de regel. Sommige operacomponisten schreven passages specifiek voor een harmonieorkest, om een bepaald effect te bekomen. Onder meer de Italiaanse componist Giacomo Meyerbeer deed dit meermaals. Niet verwonderlijk dat hij een populaire componist in het repertoire van de Société was.⁶¹ Grote componisten uit de 17de of 18de eeuw kwamen zelden aan bod op de zomerconcerten.

Dirigenten en kapelmeesters schreven ook originele muziek voor harmonieconcerten, al bleef dat vaak beperkt tot marsen en dansen. Pas in de twintigste eeuw gingen componisten specifiek voor blaasorkesten componeren en ontstond er een volwaardig repertoire.⁶²

Het oudst bekende (summiere) programma van een zomerconcert vonden we in de eerder vermelde studie van Génard. In augustus 1823 werden herwerkingen van stukken van Pa  r, Winter, Spontini en Rossini gebracht. Alle vier deze componisten schreven veelal opera's. Zeker de werken van Rossini waren aan het eind van de 19de-eeuw nog steeds populair. Overigens bood de Société ook al in haar vroege jaren winterconcerten aan haar leden aan. Vanaf 1836 ging de Société zelfs grote symfonische concerten organiseren. De Société huurde hiervoor lokalen in de binnenstad, waaronder de zaal van de Société Philharmonique aan de Arenbergstraat.⁶³ Later zou de Société Royale dit gebouw overkopen en uitbreiden tot haar winterlokaal.

1.2. Een eigen plek onder de zon (1846)

1.2.1. Een zomerlokaal met park

In 1844 nam de directie een optie op een stuk grond aan de Mechelsesteenweg om er een eigen zomerlokaal met park op te richten. De Société haalde geld op bij haar leden en schreef 1250 aandelen van 100 frank uit. Ondertussen had de directie een architectuurwedstrijd uitgeschreven. Wat het zomerlokaal allemaal moest bieden, was vastgelegd in een duidelijk omschreven bouwprogramma:⁶⁴

1. Een grote balzaal die uitgaat op de tuin. De zaal moet ook dienen voor concerten in geval van slecht weer.
2. Een eet- en buffetzaal voor gebruik tijdens de bals.
3. Een zaal voor dagelijkse ontmoetingen van de vrouwen (al mocht deze functie ook worden ondergebracht in de balzaal of buffetzaal)
4. Een biljartzaal die ook als rookzaal dienst doet.
5. Een buffetskamer voor het verstrekken van bieren.
6. Een woonplaats voor een conciërge-limonadier, met keuken, kelder en voorraadkamer.
7. Een woonplaats voor de tuinier.
8. Een bergplaats voor tuindecoratie.
9. Een bergplaats voor lampen en lampionnen.
10. Een bergplaats voor muziekinstrumenten.

⁶¹ VERSTRAETE, *Inventarisatie en uitvoering*, 24.

⁶² VERSTRAETE, *Inventarisatie en uitvoering*, 21.

⁶³ BAECK-SCHILDERS, *'Het Antwerpse concertleven in de 19de-eeuw'*, 6.

⁶⁴ VANISTENDAEL, *'Interieurs van Antwerpse danszalen (1844-1914)'*, 33.

Een jury, met onder meer architect Bourla, koos het ontwerp van architect Pieter Dens.⁶⁵ Ene Guillaume Verbert, directielid van de Société, nam de aanleg van de tuin in Engelse landschapstijl voor zich. Op 16 juli 1845 stapten de muzikanten, directie en een grote menigte van ereleden vanuit de stad naar het nieuw verworven terrein om er met het nodige ceremonieel de eerste steen van te leggen.⁶⁶ Hoe architect Pieter Dens de verschillende ruimtes schikte, weten we niet. Een bouwplan is niet bewaard en er zijn geen iconografische bronnen van het interieur. Enkel stadarchivaris Genard liet ons een summiere beschrijving na. Hij beschrijft dat in het interieur acht kolommen staan, waarvan er vier de koepel dragen. Ook het plan voor de verbouwing van 1890 geeft slechts een summier inzicht in de indeling van het eerste zomerlokaal.⁶⁷

Het bouwprogramma vertelt heel wat over het functioneren van de Société en over haar zomerfeesten. Als netwerkclub wilde de Société haar leden dag in dag uit een exclusieve ontmoetingslokaal met park aanbieden. Tijdens de zomermaanden vormde dit geheel het decor voor concerten en zomerfeesten. De concerten gingen normaal gezien altijd door in de kiosk voor het gebouw. Enkel bij slecht weer ging het concert binnen door. Na het concert volgde het bal in de grote centrale ruimte. De omgang tussen beide seksen was strikt gereguleerd op zulke bals. De ontmoeting tussen mannen en vrouwen kon enkel plaatsvinden in de balzaal en de buffetzaal.⁶⁸ Voor mannen en vrouwen waren er in het gebouw aparte ruimtes.

Het exterieur van eerste zomerlokaal is wel bekend via enkele foto's en prenten. De lange tuingevel van het huidige gebouw is een restant van het eerste zomerlokaal. Ook de nissen met bustes zijn originele onderdelen van het eerste zomerlokaal. Volgens de beschrijving van Génard zijn het emblematische figuren met betrekking tot de Société. Of het nu gaat om (stichtende) leden, componisten of dirigenten, voegde hij er jammer genoeg niet aan toe.⁶⁹

Afbeelding 4. Zicht op het zomerlokaal, circa 1864. Deze afbeelding sierde de menukaart van het feestmaal ter inhuldiging van het winterlokaal dat in augustus 1864 plaatsvond. Collectie Vleeshuis, AV.2005.002.005.

⁶⁵ GENARD, *Notice sur la Société Royale d'Harmonie d'Anvers*, 51.

⁶⁶ GENARD, *Notice sur la Société Royale d'Harmonie d'Anvers*, 51.

⁶⁷ VANISTENDAEL, 'Interieurs van Antwerpse danszalen (1844-1914)', 34.

⁶⁸ VANISTENDAEL, 'Interieurs van Antwerpse danszalen (1844-1914)', 34.

⁶⁹ GENARD, *Notice sur la Société Royale d'Harmonie d'Anvers*, 53.

1.2.2. Het eerste zomerfeest aan de Mechelsesteenweg

Op 7 juni 1846 werden park en zomerlokaal ingewijd met een groot tuinfeest. Voor Antoine Bessems (1806-1868) was het concert zijn de vuurdoop als dirigent van het orkest. Bessems groeide op in Antwerpen en was in zijn kindertijd koorknaap aan de Onze-Lieve-Vrouwekerk, de huidige kathedraal. Als twintiger trok hij naar het conservatorium in Parijs. Nadien werd hij aangeworven als eerste solo-violist van het *Theâtre Italien* in Parijs. Hij kon er onder meer componist Berlioz tot zijn vriendenkring rekenen.⁷⁰ Bessems zou maar enkele jaren dirigent van het orkest van de Société zijn.

Het concert volgde een vertrouwd recept en bestond uit twee delen. Elk deel opende met een ouverture. De hoofdmoot van het concert bestond uit herwerkingen en variaties van fragmenten uit bekende 19de-eeuwse operastukken. Het was ook gebruikelijk dat de dirigent ter gelegenheid van een groot feest een origineel stuk componeerde. Ook Bessems deed dat. Na het concert openden de deuren van de balzaal. Directeur Félix Grisar sprak de menigte nog toe.⁷¹

Programma van openingsfeest

- I. 1. Overture des Francs-Juges (H. Berlioz)
2. Fantaisie sur Zanetta (D. Auber)
3. Mélange sur Moïse (G. Rossini)
4. Fantaisie sur Lucie de Lammermoor (G. Donizetti)

- II. 5. Overture triomphale (F. Ries)
6. Duo de La norma (V. Bellini)
7. Fantaisie de Bélisaire (G. Donizetti)
8. Introduction et valse nouvelles composés pour la fête par A. Bessems.

Zoals gebruikelijk was het park rijkelijk versierd en verlicht. In de tuin stonden verschillende installaties met lampionnen en veelkleurig glas. De installaties beeldden onder meer een tempel, een kiosk en een bos bloemen uit. Minstens even mooi was de reflectie van al die lichtjes in het water van de vijver, als schitterende sterren zo mooi, liet een bezoeker na.⁷²

⁷⁰ BAECK en BAECK-SCHILDERS, *'Het concertleven te Antwerpen in het midden van de 19de eeuw'*, 23.

⁷¹ GENARD, *Notice sur la Société Royale d'Harmonie d'Anvers*, 53.

⁷² GENARD, *Notice sur la Société Royale d'Harmonie d'Anvers*, 53.

1.3. Naar het *Fête Champêtre* (in 1864)

Hoewel de Société een van de belangrijkste 19de-eeuwse burgerlijke verenigingen was, is er al bij al weinig historisch onderzoek naar gedaan. De meeste studies focussen op de muzikale geschiedenis. Hoe een zomerfeest concreet verliep, komt in eerdere studies niet aan bod, tenzij sporadisch via wat verloren details.

Zonde, want in die details zit de essentie van de Société als netwerkvereniging verrat. Ook een publieksproject heeft nood aan een gedetailleerde inkijk in een zomers tuinfeest. Concrete details maken geschiedenis tastbaar en activeren historische verwondering. Ze dienen als opstapje om de historische kadering concreet en bevattelijk te maken. Ze zorgen ervoor dat de 19de-eeuwse feestgangers mensen van vlees en bloed worden. Zeker omdat de details parallellen blootleggen tussen de tuinfeesten van de Société en onze zomerfestivals.

1.3.1. Een uitnodiging in de bus

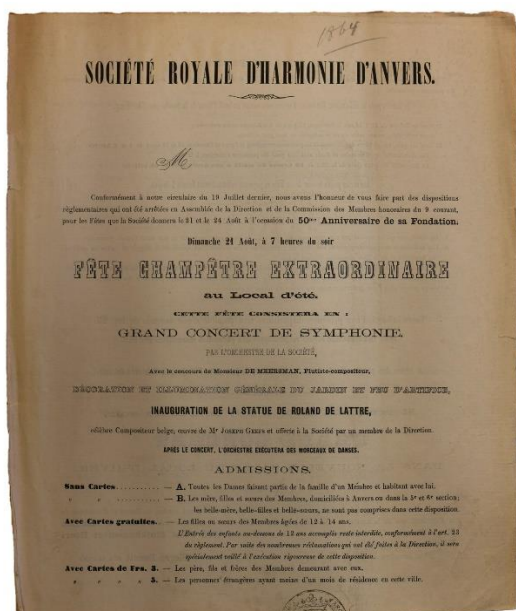
Hoewel de Société ook concerten tijdens de wintermaanden organiseerde, moet het zijn dat de leden ook uitkeken naar de zomerse concerten en tuinfeesten, net zoals wij uitkijken naar zomerse activiteiten. De Société stuurde haar leden een *circulaire* – een nieuwsbrief – met informatie over de komende activiteiten. Voor bijzondere feesten viel al eens een extra uitnodiging in de bus. Zo ook voor het '*fête champêtre extraordinaire*' van 21 augustus 1864, ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de vereniging.⁷³ De uitnodiging blikte vooruit op het programma en vermeldde dat de tuin versierd en verlicht zou zijn, dat er vuurwerk was voorzien en dat het orkest na het concert dansstukken zou uitvoeren. Groot nieuws was het niet, want het waren de vaste ingrediënten van de grote tuinfeesten.

De leden van de Société mochten gratis binnen. Ze betaalden natuurlijk genoeg lidgeld. Via zijn of haar lidmaatschap verzekerde een lid ook toegang voor een aantal familieleden. Vrouwelijke familieleden die op hetzelfde adres woonden, konden gratis binnen. Dat gold ook voor moeders, dochters en zussen die elders woonden, maar wel binnen de vijfde of zesde wijk. Opgepast: deze regeling gold niet voor schoonmoeders, schoondochters en schoonzussen.

Ook inwonende vaders, zonen en broers van ereleden konden het feest bijwonen maar moesten wel een toegangskaart kopen. Een kaartje voor het *fête champêtre extraordinaire* van 21 augustus 1864 kostte drie frank *in voorverkoop*. Ook buitenlanders die nog geen maand in de stad verbleven, konden een toegangskaart kopen, aan vijf frank. Betalende bezoekers konden hun kaartje afhalen in het winterlokaal aan de Arenbergstraat. Familieleden moesten een gehandtekend bewijs van het lid voorleggen. *Betalen aan de kassa* de avond zelf kon ook, maar was zonder onderscheid twee frank duurder.⁷⁴

⁷³ SAA, MA#382/7, *Fête Champêtre extraordinaire*, 1864.

⁷⁴ SAA, MA#382/7, *Fête Champêtre extraordinaire*, 1864.

Afbeelding 5. Uitnodiging voor het 'fête champêtre extraordinaire' van 27/08/1864. Felixarchief, MA#382_7.

1.3.2. In de file naar het zomerlokaal

Het zomerfeest van zondag 21 augustus 1864 begon om zeven uur 's avonds. Ongetwijfeld namen de (vestimentaire) voorbereidingen heel wat tijd in beslag. Wanneer een paar duizend gasten met honderden koetsen arriveerden, kn dat maar één ding betekenen: een grote drukte op de Mechelsesteenweg. Over het tuinfeest van 21 augustus 1864 zijn geen documenten bewaard, maar het was courant dat de Société een beroep deed op de politie om alles in goede banen te leiden.⁷⁵ Voor het openingsfeest van het nieuwe zomerlokaal in 1846 bijvoorbeeld, stuurde de stad vier gendarmen te paard.

Het was eveneens courant dat tijdens de grote zomerfeesten een heus verkeerscirculatieplan in werking trad. De aankomende koetsen moesten de stad verlaten via de Keizerspoort en terugkeren via de Begijnenpoort.⁷⁶ Vanaf negen uur 's avonds werd de regeling omgekeerd, zodat de koetsen makkelijk *stadinwaarts* konden rijden. De Société vroeg de stad geregeld om de rijweg van de Mechelsesteenweg nat te maken, kwestie dat de mooi uitgedoste aanwezigen niet al te bestoft zouden arriveren. Concrete gegevens over het feit of het verkeerscirculatieplan ook op zondag 21 augustus 1864 in werking trad, hebben we niet teruggevonden. In 1864 stonden beide poorten er nog, ondanks dat de afbraakwerken aan de Spaanse omwalling al waren begonnen.

De Société telde in 1864 ruim 1.700 leden. Dat was dus geen klein clubje waar iedereen elkaar kende. Daarom vroeg de Société aan de leden hun *carte d'entrée* – in feite hun lidkaart - op zak te houden, voor het geval dat de ereleden die de toegangscontrole verzorgden, hen niet als lid zouden herkennen.⁷⁷

⁷⁵ SAA, MA#382/7, Brief van de Société aan het stadsbestuur, 11/01/1837.

⁷⁶ SAA, MA#382/7, Brief van de Société aan het stadsbestuur, 17/07/1839.

SAA, MA#382/7, Collegebesluit Stad Antwerpen, juni 1846.

⁷⁷ SAA, MA#382/7, Uitnodiging voor het *Fête champêtre extraordinaire* van 21/08/1864.

Afbeelding 6. Zicht op de Mechelsesteenweg en een glimp van het zomerlokaal, 1861. Foto gemaakt door Louis-Pierre-Théophile Dubois de Néhaut. Felixarchief, fotoverzameling losse foto's, FOTO-OF#2887.

1.3.3. Het concert

Voor dit zomerfeest werd het harmonieorkest uitgebreid tot een symfonisch orkest en werd fluitist-componist De Meersman aan het programma toegevoegd. Het orkest speelde vanop de kiosk en het concert bestond uit twee delen. Het begon met de ouverture uit de opera *Semiramis* van Rossini. Daarna volgde het stuk *Marche aux Flambeaux* van Meyerbeer. Vervolgens bracht fluitist J. de Mersseman een eigen stuk en een interpretatie – *une fantaisie pour flûte* op het operastuk *Armide* van componist Gluck. Tijdens de pauze werd een standbeeld van Roland de Lâtre ingehuldigd, een 16de-eeuwse componist geboren in het Henegouwse Bergen.

Het tweede deel begon met een ouverture uit de opera *Freischütz* van *von Weber*. Daarop volgde een herwerking van een stuk van Meyerbeer en de *Galop di Bravura* van J. Schulhoff. Ook in het tweede deel bracht de gastfluitist twee eigen stukken.⁷⁸

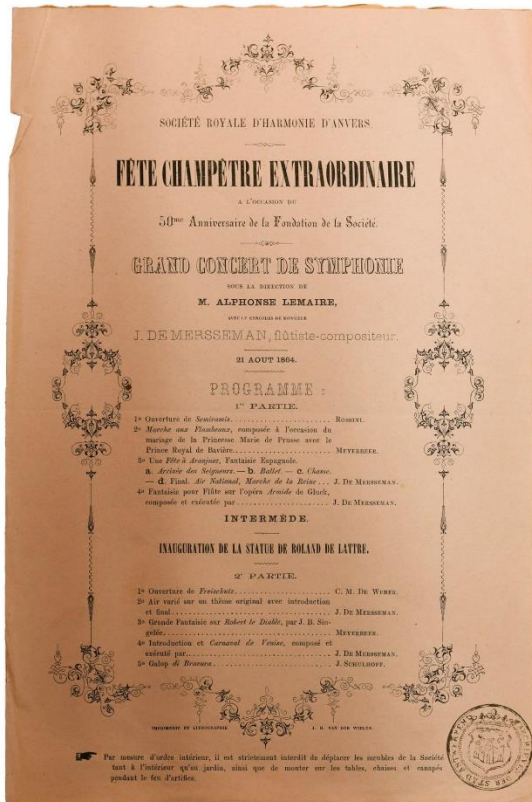
Wanneer we ons een beeld van een concert in de 19de eeuw willen vormen, denken we misschien snel aan een klassiek concert zoals het tegenwoordig meestal plaatsvindt, dus met een zwijgend en zittend publiek. Laten we dat beeld resoluut van tafel vegen. Het publiek werd niet verondersteld om te zitten en te zwijgen tijdens het concert. Dat gold zeker voor de zomerconcerten en de tuinfeesten. De wijdverbreide zwijgzaamheid van het concertpubliek vandaag de dag is het gevolg van een langdurig disciplineringsproces.⁷⁹

Rond de kiosk waren banken, stoelen en tafels opgesteld, maar niet alle aanwezigen waren hier te vinden tijdens het concert. Op de grote tuinfeesten waren soms een paar duizend personen aanwezig. Zij konden onmogelijk allemaal dicht bij de kiosk geraken. Niemand werd boos aangekeken als hij of zij praatte tijdens het concert. Een journalist van de Antwerpse krant *Le Précurseur* merkte op dat aanwezigen op een winterconcert van de Société niet aandachtig waren en herinnerde zich een gast die aan de dirigent vroeg of het orkest niet stiller kon spelen omdat het

⁷⁸ SAA, MA#382/7, Uitnodiging voor het *Fête champêtre extraordinaire* van 21/08/1864.

⁷⁹ SMITHUIJSEN, *Een verbazende stilte*, 15.

moeilijk was elkaar te verstaan.⁸⁰ Het is niet moeilijk voor te stellen dat het er op de tuinfeesten nog een pak rumoeriger aan toe ging. Nog in *Le Précurseur* schreef een journalist dat de muziek, gespeeld in een open kiosk, moeilijk te horen was door het rumoer van de massa passanten die zich vergaapten aan het visueel spektakel in de tuin.⁸¹ Onderzoek naar een soortgelijke vereniging in Den Haag wees uit dat bezoekers ook daar de muziek vooral als aangename achtergrond voor hun eigen welluidende conversaties beschouwden.⁸²

Afbeelding 7. Programma van het 'fête champêtre extraordinaire' van 27/08/1864. Felixarchieff, MA#382_7.

1.3.4. Flaneren in het park

Veel gasten brachten de avond dus al flanerend in het park door. A walk in the park: het ritueel om te zien en gezien te worden. Het gekuier was de ideale manier om her en der korte contacten te leggen en om een veelheid aan nieuwtjes en roddels uit te wisselen.⁸³

In Nederland onderzocht historicus Jan Hein Furnée hoe het contact op de feesten van soortgelijke verenigingen verliep en hoe het gestuurd werd door standsbesef en etiquette. Furnée schrijft dat vrouwen zeker geen ondergeschikte rol speelden in het ritueel van informele contacten tijdens zomerse concerten. Voor vrouwen, wiens levens zich over het algemeen meer binnenshuis afspeelden, vormden de concerten misschien nog meer dan voor mannen de uitgelezen gelegenheid

⁸⁰ BAECK en BAECK-SCHILDERS, *'Het concertleven te Antwerpen in het midden van de 19de eeuw'*, 16. De passage komt uit *Le Précurseur* van 19/03/1837.

⁸¹ BAECK en BAECK-SCHILDERS, *'Het concertleven te Antwerpen in het midden van de 19de eeuw'*, 39.

⁸² FURNEE, *Plaatsen van beschaafd vertier*, 183.

⁸³ FURNEE, *Plaatsen van beschaafd vertier*, 184.

om elkaar te ontmoeten en de sociale status in de verf te zetten.⁸⁴ *'Zij benutten de concerten om zichzelf te etaleren en hun eigen status aan die van anderen te meten en om zichzelf en de familie zo goed mogelijk te positioneren. Niet alleen konden zij door middel van hun uiterlijke verschijning en via de uitwisseling van nieuwtjes en roddels hun status en die van hun gezin bevestigen, maar ook boden ze dochters een uitgelezen gelegenheid om hun positie op de huwelijksmarkt te verbeteren.'*⁸⁵ Gaan en staan waar ze wilden, konden de vrouwen evenwel niet. Furnée schrijft dat vrouwen zich ondanks de sociale beslotenheid van het terrein geen moment zonder een mannelijke geleide konden zijn.⁸⁶

1.3.5. Stewards en regeltjes

Tijdens de zomerfeesten keek een commissie van ereleden toe op de goede orde en de *vrije circulatie*. Je kan ze gerust vergelijken met de *stewards* vandaag de dag. Een fluohesje droegen ze niet, een *'signe distinctif'* wel.⁸⁷ *Opgestaan is plaats vergaan?* Dat gold ook tijdens de zomerfeesten. Gasten konden onder geen enkel beding stoelen of plaatsen voor zich houden. Het zitmeubilair mocht ook niet verplaatst worden en het was verboden om tijdens het vuurwerk op stoelen of banken te staan. Tijdens de zomerconcerten waren kinderen onder twaalf jaar niet welkom. Programmaboekjes waarschuwden dat er rigoureuus zou worden toegekeken op het naleven van deze regel wegens veelvuldige klachten bij het bestuur. Deze regel was tenslotte, onder artikel 23, opgenomen in het algemeen reglement van de Société, zo herinnerde een uitnodiging.⁸⁸

1.3.6. Visueel spektakel

Visueel spektakel en vuurwerk waren vaste koek tijdens de grote tuinfeesten, zo ook in augustus 1864. Een journalist van het *Handelsblad* neemt ons mee door de tuin.⁸⁹ Zowel de kiosk en het zomerlokaal waren prachtig verlicht, met een kleurenspeel van matgele, rode en helder witte lichten. Verderop in de tuin viel men van de ene verrassing in de andere. In de fontein dreven lichtgevende bollen. Spiegels weerkaatsten de lichten en deden de bezoekers in onmetelijkheid geloven. Lichtslangen kronkelden langs de wandelpaden en langs de boorden van de vijver. Hier en daar klommen ze op en vormden bogen. In de tuin waren een aantal *transparanten*. Een ervan was speciaal voor dit feest gemaakt en beeldde *de Harmonie* uit, vermoedelijk verbeeld als *Harmonia*, een nimf uit de Griekse mythologie.

De journalist zag duizenden en duizenden bezoekers, waaronder vele dames in *frissche toiletten*. Voor de journalist hadden hun hoepelrokken wat minder wijds en de slepen wat minder lang mogen zijn: niet erg handig in een overvolle tuin. Een klein puntje van kritiek voor de organisatie had hij ook: er waren te weinig stoelen en glazen. Maar *over al dat ongelijk wissen wij de spons*, milderde hij al snel. Aan de muziek besteedde de journalist nauwelijks aandacht, al wierp hij het orkest en fluitist De Mersseman een *rechtzinnig compliment* toe. Meteen over naar het vuurwerk dan maar. Na de gebruikelijke opwarming met vuurpijlen verschenen in helder licht de jaartallen 1844 – 1864. De

⁸⁴ FURNEE, *Plaatsen van beschaafd vertier*, 184.

⁸⁵ FURNEE, *Plaatsen van beschaafd vertier*, 226.

⁸⁶ FURNEE, *Plaatsen van beschaafd vertier*, 228.

⁸⁷ SAA, MA#382/7, Uitnodiging voor het Fête champêtre extraordinaire van 21/08/1864.

⁸⁸ SAA, MA#382/7, Uitnodiging voor het Fête champêtre extraordinaire van 21/08/1864.

⁸⁹ -, 'Feest in de koninklyke harmonie', *Het Handelsblad van Antwerpen*, 21/08/1864.

apotheose maakte veel indruk: het was een vuurwerk, zo rijk, zo prachtig, zo gevarieerd in kleur, dat de sterrenhemel er oud en versleten tegen afstak. En het bal in de zaal? Het werd geen succes en bracht niemand tot dansen. Langzaam verliet de grote menigte de tuin van de Société.⁹⁰

En de gewone Antwerpenaar? Die probeerde vanop de Mechelsesteenweg een glimp van al dat spektakel op te vangen. *‘De Harmonie zal hare leden een schitterend feest aanbieden, en de gewoone burgersman zal hetzelfde moogen bywonen...met voor de yzeren trali  n van den hof te blyven staen’*, schreef een journalist van het Handelsblad op 22 augustus 1847.⁹¹

1.3.7. Een drukke feestweek

Overigens hadden de leden van de Société eind augustus 1864 een drukke feestweek op het programma staan. Daags voor het tuinfeest van 21 augustus 1864 werd het nieuwe winterlokaal van de maatschappij ingehuldigd met een rijkelijk banket.⁹² Drie dagen na het tuinfeest kreeg het Winterlokaal ook haar muzikale vuurdoop. Voor deze gelegenheid haalde de Société drie bekende solisten naar Antwerpen: Marie Sax, Henri Vieuxtemps en Duitse zanger Jules Stockhausen. Die laatste was volgens de uitnodiging de grootste zanger van zijn tijd. Stockhausen bracht stukken uit *Elias* van Mendelssohn.⁹³ De aanwezigen kregen er ook twee stukken van de *jonge* componist Peter Benoit te horen. Voor de concertgangers uit Brussel was er om middernacht een extra trein terug voorzien.⁹⁴

⁹⁰ -, ‘Feest in de koninklyke harmonie’, *Het Handelsblad van Antwerpen*, 21/08/1864.

⁹¹ BAECK en BAECK-SCHILDERS, *‘Het concertleven te Antwerpen in het midden van de 19de eeuw’*, 24.

⁹² SAA, MA#382/7, menu voor het *Banquet donné le 20 août 1864*.

⁹³ SAA, MA#382/7, uitnodiging voor het *Fête champêtre extraordinaire* van 21/08/1864.

⁹⁴ SAA, MA#382/7, uitnodiging voor het *Fête champêtre extraordinaire* van 21/08/1864.

1.4. De wind in de zeilen (1846-1895)

De opening van haar eigen zomerlokaal met park was nog maar het begin. De Société stond aan de vooravond van een gouden tijdperk dat meer dan een halve eeuw zou duren. Tussen 1846 en 1900 zou de Société blijven groeien als exclusieve ontspannings- en netwerkvereniging en zich nog meer onderscheiden als ondernemende concert- en feestorganisator. Deze periode werd bekroond met de vergroting van het zomerlokaal in 1890. Wanneer de Société in 1910 een nieuwe juridische vorm aannam, werd het reglement herschreven. In haar omschrijving verwoordde de Société het traject dat ze aflegde sinds 1846: *La Société Royale d'Harmonie, Société anonyme, établie à Anvers, a pour l'objet l'organisation et l'exploitation à Anvers de toutes entreprises de concerts, de représentations, divertissements et autres spectacles publics, de salles de billards, cabinets de lecture, ainsi que de cafés, buvettes et restaurants.*⁹⁵

Volgens tijdgenoten bestond er geen twijfel dat de Société de belangrijkste ontspanningsvereniging en concertorganisator voor de Antwerpse burgerij was. Volgens een stadsgids uit 1885 was de Société de grootste en deftigste maatschappij van de stad en maakte *de elite van den koophandel* er deel van uit.⁹⁶ Guillaume Beetemé verwoordde het in zijn werk *'Antwerpen. Moederstad van Handel en Kunst'* in 1893 als volgt: *'De Harmoniemaatschappij heeft haar toppunt bereikt, moeilijk zou zij nog hoger kunnen klimmen. Zij is de eerste van het land door hare instellingen binnen en buiten de stad, door hare bestaansmiddelen, door het getal harer leden, waaronder men gans de gegoede burgerij der stad rekent. Zij dagtekent van Antwerpen's herleving en heeft ruimschoots het hare bijgedragen tot opluistering van al de plechtigheden die er gevoerd werden. Zij heeft liefde voor goede muziek ingeboezemd, en hare leden in aanraking gebracht met al de muzikale Europese beroemdheden.*⁹⁷

1.4.1. Groter en meer

In de tweede helft van de 19de eeuw nam het ledenbestand fors toe, van ruim 900 ereleden in 1846 naar 1.742 in 1864 en van circa 2.000 in 1875 naar 2.200 leden in 1895.⁹⁸ Deze toename viel samen met de enorme economische en demografische groei van Antwerpen in de tweede helft van de 19de eeuw. Een factor hierin was het afkopen van de Scheldetol in 1863 waardoor schepen die naar Antwerpen voeren niet langer tol moesten betalen aan Nederland. De Antwerpse bevolking groeide van zowat 50.000 aan het eind van de 18de eeuw naar 100.000 in het midden van de 19de eeuw tot 270.000 in 1900.⁹⁹

In 1864 breidde de Société haar patrimonium uit met een winterlokaal, gelegen in het bouwblok achter de Arenbergstraat en de Oudevaartplaats. Het winterlokaal was in feite een complex met twee zalen en de nodige aanhorigheden. In 1862 kon de Société de bal- en concertzaal overkopen van de *Société Philharmonique d'Anvers*, een andere concertvereniging die failliet ging. Hier

⁹⁵ SAA, BA#489, Règlement d'ordre intérieur, 1910, artikel 1.

⁹⁶ -, *Gids voor Antwerpen en de tentoonstelling in 1885*, 59.

⁹⁷ BEETEME, *Antwerpen. Moederstad van handel en kunst*, 115.

⁹⁸ VERBOVEN, *"Dignes de la reconnaissance générale"*, 12 en 18.

'De Koninklijke Maatschappij der Harmonie', *Gazet van Antwerpen*, 24/02/1955, 4.

⁹⁹ VERBOVEN, *"Dignes de la reconnaissance générale"*, 6.

tegenaan bouwde de Société een tweede concertzaal. Er was ook een café-restaurant en wandelgangen verbonden de verschillende zalen met elkaar.¹⁰⁰

De nieuwe zaal van het Winterlokaal had een imposante oppervlakte van 1.690 m² en was tot aan de Eerste Wereldoorlog vermoedelijk   n van de grootste concertzalen in België.¹⁰¹ Het winterlokaal opende op 20 augustus 1864 met een banket. Vier dagen later zouden 5.000 toehoorders het openingsconcert bijwonen. Dirigent Lemaire leidde een voor de gelegenheid samengesteld orkest van 140 muzikanten en een koor van 160 zangers en 90 zangeressen.¹⁰² Drie beroemde solisten gaven het concert extra luister. Het ging om de Waalse violist Henri Vieuxtemps, de Gentse sopraan Marie Sax en de Duitse tenor Julius Stockhausen.¹⁰³

De bouw van het winterlokaal was ook een vastgoedinvestering. De Société kon nu zelf haar zalen verhuren aan andere verenigingen in plaats van andersom. De twee zalen verloren in het Interbellum hun oorspronkelijke functie en werden gesloopt tussen 1956 en 1970.¹⁰⁴

De faam van de Société blijkt ook uit het feit dat leden van de koninklijke familie geregeld te gast waren op haar tuinfeesten. Op 4 september 1853 woonde de koninklijke familie het tuinfeest bij. De aanleiding was het recent voltrokken huwelijk van de Belgische kroonprins Leopold, de latere koning Leopold II, en Marie-Henriette van Oostenrijk.¹⁰⁵ Tijdens het zomerseizoen van 1856 mocht de vereniging maar liefst drie keer leden van de koninklijke familie op een zomerconcert verwelkomen. Op 13 juli 1856 zouden meer dan 5.000 mensen aanwezig zijn geweest op het concert waarbij ook kroonprins Leopold en zijn vrouw Marie-Henriette aanwezig waren. Ruim een maand was koning Leopold I en de rest van de familie opnieuw te gast op een zomerfeest ter gelegenheid van 25ste verjaardag van zijn troonsbestijging. Een koor van 200 zangers begeleidde de aankomst van de familie met een speciaal voor de gelegenheid gecomponeerd stuk. De tuin was schitterend verlicht en versierd met een tijdelijke constructies waaronder een Chinese toren en de ruïnes van een Griekse tempel. Na het vertrek van de koning bleef het orkest tot diep in de nacht walen en quadrilles spelen.¹⁰⁶

¹⁰⁰ BAECK-SCHILDERS, 'Het Antwerpse concertleven in de 19de-eeuw', 7.

¹⁰¹ VANISTENDAEL, C., 'Interieurs van Antwerpse danszalen (1844-1914)', 25.

¹⁰² VERSTRAETE, *Inventarisatie en uitvoering*, 38.

¹⁰³ BAECK-SCHILDERS, 'Het Antwerpse concertleven in de 19de-eeuw', 7.

¹⁰⁴ VANISTENDAEL, C., 'Interieurs van Antwerpse danszalen (1844-1914)', 25.

¹⁰⁵ BAECK en BAECK-SCHILDERS, 'Het concertleven te Antwerpen in het midden van de 19de eeuw', 33.

¹⁰⁶ BAECK en BAECK-SCHILDERS, 'Het concertleven te Antwerpen in het midden van de 19de eeuw', 40.

Afbeelding 8. Detail van een programmaboekje met zicht op een zomerfeest met aanwezigheid van de koninklijke familie, 1874.

1.4.2. Muzikale verbreding

In de tweede helft van de 19de eeuw ging de Société haar muzikale aanbod verbreden. Vanaf 1851 had de Société haar eigen symfonisch orkest. In feite ging het om een tijdelijk samengesteld orkest, bestaande uit leden van het eigen harmonieorkest en extra muzikanten, vaak afkomstig uit het operaorkest van het Théâtre Royal. Het *Orchestre de la Société en Symphonie* speelde voor het eerst op 28 december 1851.¹⁰⁷ In 1864 werd een ‘*Section de chant*’ opgericht. De Société had zo haar eigen koor.¹⁰⁸ De Société ging ook meer beroemde solisten en (buitenlandse) kamermuziekensembles programmeren.

Beroemde solisten, kamermuziekensembles en het symfonisch orkest werden vooral tijdens de wintermaanden geprogrammeerd, al speelde het symfonisch geregeld op de grote tuinfeesten. Op het *fête champêtre* van 25 augustus 1867 bijvoorbeeld, bracht het symfonisch orkest stukken van Meyerbeer, Spontini, Verdi en een aantal stukken van de Franse gelegenheidsdirigent Arban.¹⁰⁹ Het symfonisch orkest speelde veel klassiekers uit het Italiaanse lichte operagenre, maar dook steeds vaker in het repertoire van Duits en Oostenrijkse componisten als Haydn, Mendelssohn, Mozart, Bach, Beethoven en Wagner.¹¹⁰ Tussen 1846 en 1876 was er een flinke toename van Duitse componisten in het globale programma van de Société. In 1846 was 14 % van de stukken van Duitse

¹⁰⁷ BAECK en BAECK-SCHILDERS, ‘Het concertleven te Antwerpen in het midden van de 19de eeuw’, 31.

¹⁰⁸ VERSTRAETE, *Inventarisatie en uitvoering*, 37.

¹⁰⁹ SAA, MA#382/7, programma van het *fête champêtre* van 18/08/1867.

¹¹⁰ VERSTRAETE, *Inventarisatie en uitvoering*, 44.

componisten, in 1876 bedroeg dit 41 %.¹¹¹ Deze trend kan worden toegeschreven aan de invloed van Peter Benoit, maar ook aan de grote invloed die de Duitse kolonie had binnen het bredere Antwerpse cultuurleven.¹¹² In de periode 1846-1876 was ruim 11% van de uitvoeringen van een Belgische componist.

Een kleine steekproef toont dat Duitse componisten ook meer aan bod kwamen tijdens de zomerse concerten en tuinfeesten. Op 27 juni 1873 bijvoorbeeld, was de militaire muziekkapel van de Nederlandse Nationale Garde te gast. Zij brachten bewerkingen op stukken van Beethoven, Liszt, Weber en Meyerbeer.¹¹³ In augustus 1877 stak de Société een tandje bij voor een zomerfeest ter ere van de driehonderdste verjaardag van de geboorte van Rubens. Stukken van onder meer Weber, Verdi en Saint Sa ns, werden afwisselend door het harmonieorkest en het symfonisch orkest uitgevoerd.¹¹⁴ Op 16 juni 1878 bracht het harmonieconcert van de Société bewerkingen op stukken van onder meer Mendelssohn, Mozart, Gounoud en Pratten.¹¹⁵ Op 30 juni 1878 was een militaire muziekkapel van het Amerikaanse leger te gast en bracht stukken van onder meer Rossini, Beethoven, Wagner, Meyerbeer, Liszt en Arban.¹¹⁶

In 1890 startte het zomerseizoen op 4 mei met een symfonisch concert met stukken van onder meer Rossini, Bach, Thomas, Vieuxtemps, Meyerbeer, Schumann en Godard.¹¹⁷ Op 1 juni werd het nieuwe zomerlokaal ingewijd met een groot concert. Naast het symfonisch orkest van de Société was ook de muziekkapel van het 14de infanterieregiment te gast. Eer werden stukken gespeeld van Mendelssohn, Saint Sa ns, Wagner, Rossini, Gevaert, Goltermann, Popper en Boccherini.¹¹⁸ Gedurende heel de zomer van 1890 was er wekelijks een concert. Op 20 juli was er een 'fête champêtre' ter ere van zestig jaar onafhankelijkheid waarbij het symfonisch orkest werd begeleid door een koor uit Luik. Ze brachten stukken van onder meer Gounod, Bizet, De Mersseman, Benoit, Beethoven en von Weber.¹¹⁹ Op 10 augustus 1890 werd een tuinfeest ter ere van het 75-jarig bestaan van de Société gehouden. Het symfonisch orkest speelde onder meer stukken van Ries, Liszt, Verdi en Wagner. Een Franse operazanger en een Belgische violist waren de bijzondere muzikale gasten voor de avond.¹²⁰ De drukke zomer van 1890 eindigde op 28 september. Het harmonieorkest, twee operazangers en een violist brachten stukken van onder meer Mozart, Rossini, Vieuxtemps, Moskowski, Beethoven, Mendelssohn en H rold.¹²¹

¹¹¹ VERBOVEN, "Dignes de la reconnaissance générale", 25.

¹¹² VERBOVEN, "Dignes de la reconnaissance générale", 25.

¹¹³ SAA, MA#382/7, programma van het *grand concert d'harmonie* van 27/06/1873.

¹¹⁴ SAA, MA#382/7, programma van het *Grand Concert* van 19 en 26/08/1877.

¹¹⁵ SAA, MA#382/7, programma van het *Grand Concert* van 16/06/1878.

¹¹⁶ SAA, MA#382/7, programma van het concert van 30/06/1878.

¹¹⁷ SAA, MA#382/7, programma van het concert van 04/05/1890.

¹¹⁸ SAA, MA#382/7, programma van het concert van 01/06/1890.

¹¹⁹ SAA, MA#382/7, programma van het concert van 20/07/1890.

¹²⁰ SAA, MA#382/7, programma van het concert van 10/08/1890.

¹²¹ SAA, MA#382/7, programma van het concert van 28/09/1890.

1.5. Een nieuwe zomerlokaal

Het gebouw zoals het er vandaag de dag staat, kwam tot stand na een zeer ingrijpende verbouwingcampagne in 1890, naar een ontwerp van architect Charles Dens. Zowel de eigenlijke bal- en concertzaal als de naastgelegen ruimtes verdubbelden bijna in oppervlakte. Die uitbreiding gebeurde aan de achterzijde van het gebouw, richting Mozartstraat. Achteraan de zaal werd een halfronde apsis voor het orkest voorzien.¹²²

Een bouwplan toont de functies van verschillende ruimtes.¹²³ Aan de linkerkant van de zaal (gezien vanuit de tuin) deed het grote vertrek aan de tuinzijde dienst als restaurant. Daarachter bevonden zich een '*chambre de limonade*', een buffetzaal en toiletten. Rechts van de zaal deed de grote ruimte aan de tuinzijde dienst als *café*. Hierachter bevond zich nog een buffetruimte.

De oude gevel aan de tuinzijde bleef in essentie bewaard, maar het uitzicht vanuit de tuin veranderde drastisch door twee ingrepen. De eerste beeldbepalende ingreep was de plaatsing van een zuilenportiek, centraal voor de eigenlijke tuingevel. Aan beide zijden werd dit portiek geflankeerd door gietijzeren galerijen. De tweede beeldbepalende ingreep was de nieuwe bekroning met een opengewerkt tongewelf, dwars op het hoofdvolume. Deze ingreep maakte het gebouw veel monumentaler en ruimtelijker.

Het gebouw kreeg een nieuwe ingang aan de Mechelsesteenweg. Die stond via een lange gang en een tussenruimte in verbinding met de bal- en concertzaal en met de vertrekken achter het podium. Het was een dienst- en artiesteningang maar werd ook gebruikt bij evenementen van andere organisaties.¹²⁴ In februari 1900 bijvoorbeeld organiseerde de turn- en wapenkring Sint-Laurentius haar feest in zaal Harmonie. Leden van de Société mochten het feest gratis bijwonen. Zij konden de zaal betreden via de tuiningang. Alle anderen moesten via de ingang aan de Mechelsesteenweg de zaal binnen.¹²⁵ Het park bleef exclusief terrein voor de leden van de Société. Ondanks een extra ingang via de Mechelsesteenweg, richtte ook het verbouwde zomerlokaal zich in de eerste plaats op het park. Met de toevoeging van een portiek, een galerij en de nieuwe bekroning, werd de tuingevel alleen maar majestueuzer.

¹²² AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED, *Feestzaal Harmonie*, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/7342>.

¹²³ SAA, bouwdossier MA-BD 1889/1261.

¹²⁴ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED, *Feestzaal Harmonie*, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/7342>.

¹²⁵ 'Turnfeest in de Harmonie', *Het Handelsblad*, 06/02/1900, 4.

Afbeelding 9. Zicht op het verbouwde zomerlokaal circa 1900. Felixarchief, FOTO-OF#2888.

1.6. Het eindspel

Met de feestelijke opening van het vernieuwde zomerlokaal in 1890 voorzag de Société zich zelf een rooskleurige toekomst. De sterren leken inderdaad gunstig te staan want het ledenaantal bereikte rond 1895 met circa 2.200 leden een hoogtepunt.¹²⁶ De pracht van het nieuwe zomerlokaal zorgde misschien voor een korte en kunstmatig hoge piek die even kon verbergen dat de formule van de Société minder en minder aansloeg. In 1909 waren er nog 1.560 ereleden, in 1913 was het verder gedaald tot 1.349. De raad van bestuur wees verschillende oorzaken aan voor de malaise: de slechte staat van de lokalen, de excessieve concurrentie van andere muziekverenigingen en de veranderende smaak van het publiek, dat steeds meer werd aangetrokken tot makkelijk vertier in de vorm van sport, cinema, uitjes en reizen.¹²⁷

Een lijstje van nieuwe muziekverenigingen die rond de eeuwwisseling ontstonden, toont aan dat de concurrentie inderdaad moordend werd. In 1891 werd de 'Orkestvereniging' opgericht. Ze bestond grotendeels uit voormalige en professionele muzikanten van het Théâtre Royal. Een jaar eerder had die instelling na een loonconflict bijna alle muzikanten ontslagen. De nieuwe vereniging kon rekenen op steun van de stad en van mecenasen uit de Duitse kolonie.¹²⁸ In 1896 werd het symfonisch orkest van de *Société Royale de Zoologie* opgericht. In de kiosk in de dierentuin vonden de hele

¹²⁶ 'De Koninklijke Maatschappij der Harmonie', *Gazet van Antwerpen*, 24/02/1955, 4.

¹²⁷ SAA, BA#446, registre des procès-verbaux des assemblées générales des actionnaires, 58.

¹²⁸ BAECK, 'Het Antwerpse concertleven in de 19de eeuw', 21.

zomer lang minstens vier concerten per week plaats van zowel militaire muziekkapellen als het eigen orkest.¹²⁹ In 1903 werd de *'Maatschappij der Nieuwe Concerten'* boven de doopvont gehouden. De vereniging was zonder twijfel de meest prestigieuze die Antwerpen gekend heeft. Bij haar oprichting kon ze rekenen op de gulle inbreng van 108 mecenasen, waarvan vele uit het Duitse zaken- en handelsmilieu.¹³⁰

De raad van bestuur luidde verschillende keren de alarmbel. In 1911 berichtte de raad dat niet alleen het zomer- en winterlokaal niet meer beantwoordden aan de noden van de tijd. Erger was dat dat ook gold voor het vertier dat de Société aanbood. Het programma van de vereniging moest radicaal veranderen om aan te sluiten bij de moderne smaak.¹³¹ Een jaar later berichtte de raad van bestuur dat er een (dure) inspanning werd geleverd om de artistieke kwaliteit van de concerten te verzorgen én om er meer aan te bieden. Die inspanning bleek tevergeefs en de daling van het zette door.¹³² In 1912 waarschuwde de raad van de bestuur dat de toekomst van de Société op het spel stond.¹³³

Maar ondertussen broedde de raad van bestuur wel op een straf plan. In 1911 stelde de raad van bestuur voor dat de Société het winterlokaal zou verkopen en alle activiteiten zou concentreren aan de Mechelsesteenweg, waar na de sloop van het zomerlokaal en de verkoop van een deel van het park, een nieuw feestpaleis zou verschijnen.¹³⁴ De raad van bestuur kreeg groen licht om dit project verder uit te werken. Een architectuurwedstrijd voor Antwerpse architecten werd afgeblazen wegens beperkte interesse.¹³⁵ Uiteindelijk vond de Société haar heil in Parijs. De voorzitter had er het nieuwe *'Théâtre des Champs Elysées'* bezocht. Hij oordeelde dat dit gebouw, dat de voordelen van een concertzaal en een theater verenigde, de oplossing kon zijn om de Société terug bij de tijd te brengen. De Société nam de broers August en Gustave Perret, de ontwerpers van de Parijse cultuurtempel, onder de arm.¹³⁶ In april 1914 werd een uitgewerkt plan voorgelegd aan de algemene vergadering. Die vroeg om het plan voor te leggen aan de oud-leden om het daarna goed te keuren.¹³⁷ Met een modern feestpaleis zou de Société haar voorname plaats in het Antwerpse muziekleven kunnen verzekeren. Voordat de mouwen werden opgestroopt, lag er nog een mooie zomer in het verschiet. Een extra feestelijke zomer zelfs, want in 1914 vierde de Société haar honderdjarig bestaan.

¹²⁹ BAECK, 'Het Antwerpse concertleven in de 19de eeuw', 21.

¹³⁰ DEWILDE, 'Het Antwerpse Muziekleven', 45.

¹³¹ SAA, BA#446, registre des procès-verbaux des assemblées générales des actionnaires, 38.

¹³² SAA, BA#446, registre des procès-verbaux des assemblées générales des actionnaires, 46.

¹³³ SAA, BA#446, registre des procès-verbaux des assemblées générales des actionnaires, 46.

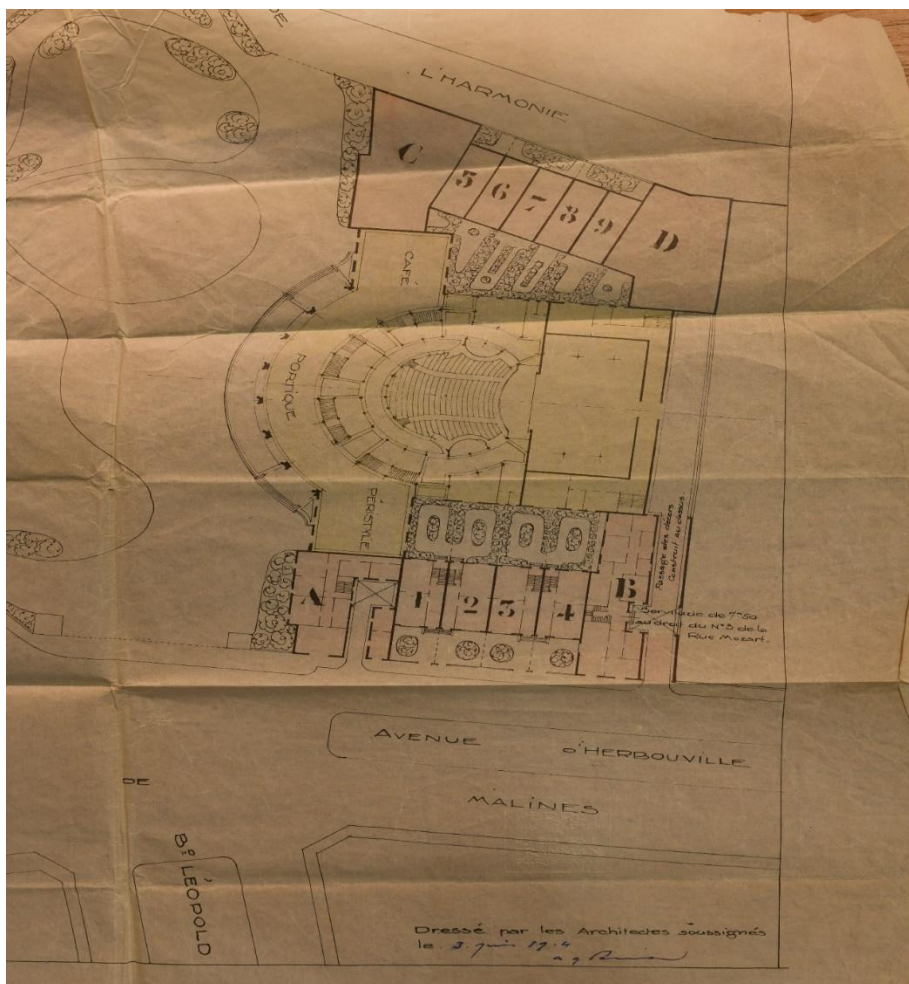
¹³⁴ SAA, BA#442, registre des procès-verbaux du conseil d'administration, 1905-1922, 20/03/1914.

SAA, BA#446, registre des procès-verbaux des assemblées générales des actionnaires, 42

¹³⁵ SAA, BA#446, registre des procès-verbaux des assemblées générales des actionnaires, 60.

¹³⁶ SAA, BA#442, registre des procès-verbaux du conseil d'administration, 1905-1922, 20 maart 1914.

¹³⁷ SAA, BA#446, registre des procès-verbaux des assemblées générales des actionnaires, 62.

Afbeelding 10. Ontwerpplan voor een nieuw feestpaleis dat het zomerlokaal zou vervangen, juni 1914. Felixarchief, BA#490.

Maar dan zou de wereldgeschiedenis de toekomstplannen van de Société meedogenloos opslokken. In augustus 1914 vielen de Duitsers België binnen. De bezetter verbood spel en vermaak en alle culturele activiteiten.¹³⁸ De Société staakte net als veel andere muziekverenigingen haar concerten.

Wat het voor de Société nog erger maakte, was het feit dat de Duitse kolonie zich er zo thuis voelde. Tijdens de bezetting bereidde de Belgische regering in ballingschap maatregelen voor om de Duitse gemeenschap de rekening te presenteren. Net voor Wapenstilstand werd een koninklijk besluit getekend over het *'onder sekwestering stellen van de goederen en belangen toebehorende aan onderdanen van vijandelijke naties.'*¹³⁹ Het was het startschot van een enorme en chaotische zuiveringsoperatie. Voor Antwerpen alleen werden zo'n 4.000 sekwesterdossiers geopend. Huizen, inboedels en zelfs een school werden openbaar verkocht.¹⁴⁰ Veel Duitsers waren al vertrokken of werden het land uitgezet. Het stadsbestuur stelde lijsten op betrouwbare families van Duitse afkomst. Zij moesten volledig met Duitsland breken.¹⁴¹

¹³⁸ BAECK-SCHILDERS, 'Het Antwerpse concertleven in oorlogstijden', 57.

¹³⁹ BOERS, 'Sponsoring en mecenaat', 87.

¹⁴⁰ BOERS, 'Sponsoring en mecenaat', 87.

¹⁴¹ BOERS, 'Sponsoring en mecenaat', 87.

Het ledenaantal daalde van 1.349 leden in 1913, waarvan een derde uit de Duitse gemeenschap, naar zo'n 330 in 1918.¹⁴² Deze daling betekende dat niet alleen Duitse leden maar ook de Belgische leden de Société hadden afgeschreven. De werking had vier jaar stilgelegen en de vereniging vond de kracht niet om zichzelf heruit te vinden. In 1923 verkocht de Société haar zomerlokaal aan de stad. In 1924 werd de vereniging een vzw. De Société werd een kleinschalige concertorganisator, zonder eigen orkest. Ook het winterlokaal werd verhuurd en deed onder meer dienst als autogarage.¹⁴³

¹⁴² BOERS, 'Sponsoring en mecenaat', 88.

¹⁴³ 'De Koninklijke maatschappij der Harmonie', *Gazet van Antwerpen*, 24/02/1955, 4.

2. De Harmonie als stadsfeestzaal tijdens het Interbellum

2.1. Inleiding

In het voorjaar van 1923 vernam het stadsbestuur dat het zomerlokaal van de Société met bijhorend priv  park onder de hamer zou gaan. De stad nam snel en succesvol stappen om het goed te verwerven. De gemeenteraad gaf in maart 1923 haar goedkeuring en de verkoop ging in november 1923 effectief door.¹⁴⁴ Het stadsbestuur speelde aanvankelijk met het idee om op deze locatie een nieuw conservatorium te bouwen, maar zag hiervan af. Zo begon zaal Harmonie haar tweede leven als openbare stadsfeestzaal. Helemaal revolutionair was de nieuwe functie niet. In de voorgaande decennia verhuurde de Société het zomerlokaal af en toe aan externe verenigingen. Tijdens die activiteiten moesten bezoekers de toegang via de Mechelsesteenweg gebruiken omdat het park exclusief terrein bleef voor de leden van de Société.¹⁴⁵ Ook dat veranderde na de aankoop door de stad. Het priv  park werd een openbaar park.¹⁴⁶

Het verhaal van Zaal Harmonie tussen 1923 en 2010 leest als een feestelijke menukaart van een maatschappij in voortdurende verandering. Het is een verhaal over democratisering van de vrije tijd, over het Antwerpse verenigingsleven en belangengroepen, over muziek, dans en ontspanningsvormen die komen en gaan. Krantenberichten vormen een belangrijke bron om de (vroegere jaren van) deze episode in kaart te brengen. Voor de recentere periode komen daar natuurlijk mondelinge en schriftelijke getuigenissen bij. Stad Antwerpen liet als verhuurder enkel administratieve verwijzingen na en bewaarde geen documentatie over de activiteiten.

De meeste informatie zit of zat natuurlijk bij de verenigingen zelf. Jammer genoeg belandden veel verenigingsarchieven op een dag bij het oud papier. Als ze wel bewaard zijn, zijn ze vaak niet publiek toegankelijk en moeilijk doorzoekbaar.

Visuele en audiovisuele bronnen over de activiteiten in zaal Harmonie zijn relatief schaars, maar niet onbestaande. Het Letterenhuis bewaart enkele tientallen affiches van evenementen. Het VRT-archief bewaart een aantal reportages over evenementen in zaal Harmonie. Het Felixarchief bewaart een aantal gedigitaliseerde geluidsopnames van harmonieconcerten en het fotoarchief van de *Gazet van Antwerpen*, waar nog een aantal foto's van evenementen kunnen opduiken.

¹⁴⁴ 'Gemeenteraad van Antwerpen', *Gazet van Antwerpen*, 13/03/1923, 3.

¹⁴⁵ 'Turnfeest in de Harmonie', *Het Handelsblad*, 06/02/1900, 2.

¹⁴⁶ 'Tentoonstelling der Antwerpsche parken', *Gazet van Antwerpen*, 25/03/1924, 2.

2.2. 1924

De Stad bleef na de aankoop van het zomerlokaal niet bij de pakken zitten.¹⁴⁷ In januari 1924 gaf het college de opdracht de nodige herstellings- en verfraaiingswerken uit te voeren. Er was blijkbaar flink wat werk voor de boeg want pas in mei was het zomerlokaal 'bijna geheel en gansch vernieuwd. [...] De werklieden zijn aan de laatste verfraaiingen bezig, en dra zullen de vernieuwde lokalen op een waardige wijze worden ingehuldigd, door eene zeer belangrijke tentoonstelling.'¹⁴⁸

Die eerste, belangrijke tentoonstelling werd ingericht door de *Vereniging tot behoud van Natuur- en Stedenschoon* en had als thema 'Onze Parken'. De vereniging werd in 1910 opgericht en was de eerste belangenverenigingen die ijverde voor de bescherming van natuur en (stedelijke) landschappen. Aanleiding voor de oprichting was de bedreiging van de Kalmthoutse Heide en duinengebieden in de Westhoek.¹⁴⁹ De tentoonstelling opende de deuren op 31 mei 1924. Op diezelfde dag werd de voormalige privétuin als openbaar park opengesteld.¹⁵⁰ In de tentoonstelling kwamen onder meer verdwenen, bestaande en toekomstige parken in Antwerpen aan bod.¹⁵¹

Afbeelding 11. De affiche voor het eerste evenement in zaal Harmonie als stadsfeestzaal, 1924. Letterenhuis, tg:lhps:36446.

¹⁴⁷ 'Stadsnieuws. In en om het stadhuis.', *Gazet van Antwerpen*, 04/01/1924.

¹⁴⁸ 'Zomerlokaal Harmonie', *Het Handelsblad*, 15/01/1924, 3.

'In het zomerlokaal der Harmonie', *Het Handelsblad*, 14/05/1924, 3.

¹⁴⁹ Vlaams Architectuurinstituut, *Archief van de Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, <https://collectie.vai.be/archive/0084-KVNS>

¹⁵⁰ 'De parktentoonstelling', *Gazet van Antwerpen*, 02/06/1924, 2.

¹⁵¹ 'Tentoonstelling der Antwerpsche parken', *Gazet van Antwerpen*, 25/03/1924, 2.

In augustus 1924 was de Vereniging voor Bakkersbazen present in de Harmonie. Er waren meer dan honderd standhouders die grondstoffen, toebehoren en machinerie voor de sector voorstelden. *De zoo groote zaal is tot in het minste hoekje gevuld met de meest verscheidene en heerlijkste stands, die met veel smaak zijn opgesteld en het oog streelen.*¹⁵² In september 1924 werd zaal Harmonie herschapen in een groot bloemenparadijs tijdens een bloemen- en landbouwtentoonstelling. In een reusachtige tent naast de zaal toonden de groentetelers hun kunnen.

Veel van de evenementen werden als tentoonstelling aangekocht. Wij zouden de meeste ervan benoemen als handels-, consumenten- of vrijetijdsbeurzen. Tegenwoordig is er meestal een duidelijk onderscheid tussen verschillende types van beurzen. In het interbellum was die grens minder scherp. Een bezoek aan een beurs kon zowel professioneel zijn, maar even goed een gezinsuitstap. De meeste beurzen duurden een of twee weken. In het weekend voorzagen de organisatoren vaak optredens en activiteiten.

Nog in september hield de Koninklijke Muziekmaatschappij 'De Broederband' er een tentoonstelling over muziek. Wat er precies werd tentoongesteld, is niet duidelijk. Muzikale omkadering kon natuurlijk niet ontbreken. Verschillende orkesten luisterden de tentoonstelling op en er was ook een nachtfeest in de tuin.¹⁵³ Naast volksvermaak ook volksopvoeding in zaal Harmonie. Eind oktober opende de *'tentoonstelling van sociale gezondheidsleer en van woningswelzijn'*.¹⁵⁴ In december 1924 was het tijd voor de grote tentoonstelling van de Antwerpse *Kring voor Neerhofdierenteelt en Avicultura*. Het zou een groot succes worden, wist de krant, want er waren niet minder dan 2.500 dieren ingeschreven en het waren allemaal *raszuivere subjecten*.¹⁵⁵

Natuurlijk werd er ook gefeest in zaal Harmonie. Op 11 juli 1924 hielden Vlaamsgezinde verenigingen er hun Guldensporenfeest. Na een optocht vond in het zomerlokaal en het park een groot volksfeest plaats, met *monstervuurwerk*.¹⁵⁶ Twee weken dienden zaal en park voor een *hof- en dansfeest*, door de Stad aangeboden aan de bemanning van twee Amerikaanse slagschepen. Het park was als vanouds feestelijk aangekleed, met honderden vlaggen en gloeilampen. Er werd een kiosk opgetimmerd en na het concert ging het dansfeest verder in de prachtig ingerichte zaal. *'Een puike "jassband" schonk de danslustigen voldoening en de cadetten en marinen verbroederden op hartstochtelijke wijze met onze danslustige jeugd.'*¹⁵⁷

Verenigingen hielden er ook hun privé-feesten. Administratieve bronnen van de stad vermelden voor 1924 activiteiten van onder meer de *Anti-Alkoholische* vereniging, de vereniging der stadsklerken en de *Club Telegraphie*, een vereniging voor werknemers uit de telegraaf- en telefoonsector.¹⁵⁸

¹⁵² 'Jubelfeesten der Antwerpsche Bakkersbazen', *Gazet van Antwerpen*, 11/08/1924, 2.

¹⁵³ 'Een kunstwerk', *Gazet van Antwerpen*, 7/10/1924, 2.

¹⁵⁴ 'Tentoonstelling van sociale gezondheidsleer en van woningswelzijn', *Gazet van Antwerpen*, 28/10/1924, 2.

¹⁵⁵ 'Neerhofdierenteelt Avicultura', *Gazet van Antwerpen*, 20/12/1924.

¹⁵⁶ 'Een mooi programma', *Gazet van Antwerpen*, 05/07/1924, 2.

¹⁵⁷ 'Feestelijkheden ter eere onzer Amerikaansche gasten', *Gazet van Antwerpen* 24/07/1924, 5.

¹⁵⁸ SAA, 480#5371, Archieven Stad Antwerpen, tentoonstellingen feestzaal Harmonie, briefwisseling en besluiten, kft met overzicht activiteiten 1924-1927.

2.3. 1925-1939

Tentoonstellingen annex beurzen, openbare feesten en private activiteiten vormden de hoofdmoot van activiteiten in zaal Harmonie gedurende de rest van het interbellum. Een aparte vorm van de beurzen waren de zogenaamde fancy fairs. Op deze liefdadigheidsbazaars stonden verkoopstandjes opgesteld. Er werd een heel gamma aan snuisterijen en artikelen verkocht. De zaal was (thematisch) aangekleed en via de verkoop van eten en drank, een tombola of activiteiten werd extra geld ingezameld. Een journalist van de *Gazet van Antwerpen* omschreef het als volgt: *'Een fancy-fair is een echte verrassing. Bij het binnentreden herkent men de grote zalen van de Harmonie haast niet meer. Zo is alles veranderd en verfraaid. Het is als een kleurig speelgoeddorp op zichzelf waar men alles naar hartenlust kan bekomen. Voor de hongerigen is er een restaurant met koud en warm buffet, patisserie en een wafelhuis. Voor de dorstigen is er een ruim café en een bodega waar luchtige muziekaria's stemming brengen.'*¹⁵⁹

Verschiedende fancy fairs moesten geld in het laatje brengen voor de *missies*. In 1929 organiseerden de Zusters Missionarissen van O.L.V. van Afrika een *'Algeriaansche fancy-fair'*. *Het was een Vlaamse kermis, maar dan met een uitheemse uitstraling.* Er werden verschillende exotische taferelen uitgebeeld en bezoekers konden voorwerpen uit de missiegebieden kopen.¹⁶⁰ Enkele jaren later hielden de Witte Paters een soortgelijke *Congolese Foor*.¹⁶¹ In december was er meestal een fancy fair met kerst- en nieuwjaarsgeschenken.¹⁶² In 1938 was er een ten voordele van de Baskische kinderen die in België werden opgenomen tijdens de Spaanse burgeroorlog.¹⁶³

De activiteitenkalender geeft een fragmentarisch beeld van de democratisering en verbreding van het vrijetijdsleven. De democratisering van de fotografie toonde zich in een tentoonstelling van de *Federatie van de Arbeidersfotokringen*. Het katholieke verenigingsleven floreerde en de kajotters van de Katholieke Arbeiders Jeugd toonden op hun huisvlijttentoonstelling wat voor moois en vindingrijks ze thuis in elkaar knutselden.¹⁶⁴ De *Kristelijke Arbeidersvrouwengilden* hielden er in 1939 een tentoonstelling over het moderne gezinsleven.¹⁶⁵

Ook in het interbellum werden al honden en katten geshowd. De *Toy Dog Club* en de *Vrienden van de Kat* waren vaste klant in zaal Harmonie. Een journalist was present op de kattenshow van 1926: *De schoonste exemplaren van inlandse en vreemde poesjes dartelden onrustig rond in de voor hen voorbehouden plaatsjes. Perzische, Siamese, Angora- en Russische katten toonden de eigenaardige schoonheid van hun ras. Prachtige bekens en schalen stonden klaar om uitgereikt te worden aan de eigenaars van de bekroonde dieren. Het was waarlijk een welgelukte tentoonstelling van de vereniging de Vrienden van de Kat!*¹⁶⁶ Ook de duiven vonden hun weg naar Zaal Harmonie. Een

¹⁵⁹ 'Opening der Fancy-Fair voor het Baskisch Kinderwerk', *Gazet van Antwerpen*, 30/01/1938, 7.

¹⁶⁰ 'Algeriaansche foor', *Gazet van Antwerpen*, 18/11/1929, 2.

¹⁶¹ 'Missievrienden', *Gazet van Antwerpen*, 21/10/1932, 4.

¹⁶² 'Fancy-Fair in de Harmonie', *Gazet van Antwerpen*, 15/12/1931, 3.

¹⁶³ 'Opening der Fancy-Fair voor het Baskisch Kinderwerk', *Gazet van Antwerpen*, 30/01/1938.

¹⁶⁴ 'Huisvlijttentoonstelling in de Harmonie', *Gazet van Antwerpen*, 12/07/1932, 2.

¹⁶⁵ 'Tentoonstelling over modern gezinsleven te Antwerpen', *Gazet van Antwerpen*, 09/07/1939, 7.

¹⁶⁶ 'Gemengd nieuws', *Gazet van Antwerpen*, 14/12/1926, 2.

internationale tentoonstelling van sier-, nut- en reisduiven streek in 1933 voor het eerst neer in zaal Harmonie.¹⁶⁷

Georganiseerde sportbeoefening werd steeds toegankelijker voor de grote massa. In april 1935 organiseerde de stad 'de week van de sport', met onder meer een tentoonstelling in zaal Harmonie. In mei van datzelfde jaar zat de zaal bomvol voor het turntoernooi van de Katholieke Turnkring van Groot-Antwerpen.¹⁶⁸ Rijke waaghalzen waagden zich ondertussen aan zweefvliegen. In april 1939 konden Antwerpenaren een aantal zweefvliegtuigen van de zweefvliegvereniging *de Scheldemeeuw* bewonderen.¹⁶⁹

Gedurende de rest van het interbellum ontving de Harmonie een breed aanbod aan handels- en consumentenbeurzen. Bijna jaarlijks was er een rijwiel- en motorbeurs.¹⁷⁰ Het toenemend belang van gas als brandstof om te koken en verwarmen toonde zich in een *Internationale Gastentoonstelling*.¹⁷¹ Op de grote koloniale jaarbeurs waren bedrijven present die producten en grondstoffen uit de Belgische kolonies verhandelden of verwerkten.¹⁷² Om alle standhouders een plaats te bieden stond het park vol hallen en paviljoenen. Ook om het aanbod aan beroeps- en vakonderwijs in de provincie Antwerpen te tonen, werd in 1929 meer dan 2.000 m² aan tijdelijke loodsen opgebouwd.¹⁷³

Verenigingen van alle slag en strekking organiseerden er hun privé-feesten. Van de Israëliëse school tot de Vlaamse toeristenbond. Van de Politieverbroedering tot de *Anti-Alkoholische* vereniging. Af en toe herademde de sfeer van de oude dagen in het Harmoniepark en werd muziek de hoofdzaak. Zo ook tijdens de gemeentefeesten in 1931. Het park werd het decor voor een zangtoernooi met 22 koren met in totaal 900 zangers.¹⁷⁴ In mei 1934 vierde Antwerpen het eeuwfeest van de geboorte van componist Peter Benoit. In het park werd Benoits lyrisch drama 'Charlotte Corday' uitgevoerd. In de zomer van 1935 organiseerde de stad een concertreeks gewijd aan Beethoven. Een aantal kamermuziekconcerten gingen in zaal Harmonie door en lokten enorm veel volk.¹⁷⁵

¹⁶⁷ 'Duiven', *Gazet van Antwerpen*, 22/11/1933, 2.

¹⁶⁸ 'Groot Turntoernooi te Antwerpen', *Gazet van Antwerpen*, 06/05/1935, 2.

¹⁶⁹ 'Algemeen zicht op de tentoonstelling van zweefvoestellen', *Gazet van Antwerpen*, 02/04/1939, 7.

¹⁷⁰ 'De Antwerpsche rijwielen- en sporttentoonstelling', *Gazet van Antwerpen*, 26/03/1938, 7.

¹⁷¹ 'De Internationale gastentoonstelling', *Gazet van Antwerpen*, 15/04/1926, 3.

¹⁷² 'Koloniale Jaarbeurs van Antwerpen', *Gazet van Antwerpen*, 27/08/1927, 2.

¹⁷³ 'Gemengd Nieuws', *Gazet van Antwerpen*, 08/04/1929, 2.

¹⁷⁴ 'Gemeentefeesten 1931', *Gazet van Antwerpen*, 11/08/1931, 4.

¹⁷⁵ 'Muziek. Zomerlokaal Harmonie', *Gazet van Antwerpen*,

ANTWERPSCHE PROPAGANDAWEKEN

S
P
O
O
R
T

1935
TENTOONSTELLING
HARMONIE
JUNI
VAN 22 TOT EN MET 30
TOEGANG: 1 FRANK. —

DEMONSTRATIES
ATHLETIEK, KAMPEERING
KANOSPORT, KORF- EN
VOETBAL, .. SCHERMEN
TURNEN, .. WORSTELLEN
ZWEMMEN, .. ENZ...

DIENST VOOR CULTUREELE & ECONOMISCHE PROPAGANDA
STAD ANTWERPEN

VRIJ VAN ZEGEL

Afbeelding 12. Affiche sporttentoonstelling georganiseerd door de Stad Antwerpen. Letterenhuis, tglhps337.

3. De Harmonie tijdens de Tweede Wereldoorlog

3.1. (Feestelijke) volksmaaltijden in de Harmonie

3.1.1. Een muzikaal voorgerecht volgens Nieuwe Orde-recept

In mei 1940 walste het Duitse leger door België. In juni capituleerde ook het Franse leger terwijl de Engelsen ternauwernood via Duinkerke konden ontsnappen. De oorlog leek beslecht - even toch - en het dagelijkse leven scheen al bij al normaal te verlopen, zij het met *Nieuwe Orde-gezinden* aan het roer. In dit kader vonden in de zomer van 1940 negen concerten plaats in zaal Harmonie, uitgevoerd door het pas opgerichte *Philharmonisch Orkest van Antwerpen*.¹⁷⁶ Het orkest stond onder leiding van Hendrik Diels, ook hoofddirigent van de Vlaamse Opera. Diels was lid van de collaborerende organisatie *DeVlag* en van de Algemene SS-Vlaanderen. Het programma paste helemaal in de Nieuwe Orde-gedachte. Diels beloofde een programma van beproefde meesterwerken en dus *geen te licht amusementsprogramma dat naar tingeltangel zou ruiken, maar ook geen gewaagde experimenten of overdreven modernisme*.¹⁷⁷ In totaal speelde het orkest 21 zomerconcerten en 36 winterconcerten. 58 % van de stukken waren van Duitse componisten, 25 % van Vlaamse. Enkel in de zomer van 1940 gingen er concerten in zaal Harmonie door.¹⁷⁸

Afbeelding 13. Affiche Tweede zomerconcert van het Philharmonisch Orkest, 1940. Letterenhuis, tglhps1697.

¹⁷⁶ 'Philharmonisch Orkest van Antwerpen', *Volk en Staat*, 27/08/1940, 3.
'Symfonisch Concert', *Het Laatste Nieuws*, 24/08/1940, 4.

¹⁷⁷ BAECK-SCHILDERS, 'Het Antwerpse concertleven in oorlogstijden', 67.

¹⁷⁸ BAECK-SCHILDERS, 'Het Antwerpse concertleven in oorlogstijden', 67.

3.1.2. Het Werk der Volksmaaltijden

Na de zomer van 1940 drong de realiteit van de oorlog met de bijhorende schaarste zich snel op. Vanaf november speelde zaal Harmonie een rol in de plaatselijke hulpverlening. Meestal als kantine voor volksmaaltijden, af en toe als locatie voor communie- en kerstfeesten.

Begin november 1940 lanceerde Stad Antwerpen haar initiatief *'het Werk der Volksmaaltijden'*. In vijftien lokalen, waaronder zaal Harmonie, konden Antwerpenaren een *volksmaaltijd* nuttigen aan een voordelig tarief. Kort voor de start van het initiatief nodigden Burgemeester Delwaide en provinciegouverneur Grauls de pers uit voor een proefmaaltijd in de Harmonie.¹⁷⁹ Een maaltijd zou bestaan uit een rantsoen rundvlees - op verschillende manieren bereid-, een half rantsoen aardappelen en een portie groenten. Een maal per week kwam er haring in plaats van vlees op het bord. Een maaltijd kostte drie frank, een bord soep 25 centiemen. Wie gebruik maakte van de dienst, moest de nodige rantsoenzegels afstaan.¹⁸⁰

Vier maanden later was het tijd voor een eerste terugblik. Burgemeester Delwaide leidde de pers langs enkele lokalen, waaronder zaal Harmonie. De stad had ruim één miljoen frank geïnvesteerd in industriële grootkeuken. Het aantal verstrekte maaltijden was sterk toegenomen. Tussen 17 en 22 februari werden er per dag gemiddeld 20.700 maaltijden per dag verschaft.¹⁸¹

Een journalist van het *Laatste Nieuws* had er een goed oog in: *'Een bezoek aan de lokalen, zowel in de drukke havenbuurt als in de burgerwijk om de Harmonie, bevestigt de grooten toeloop van de verbruikers die zich de lekker-geurende spijzen goed laten smaken. Menigeen looft dan ook het uitmuntende initiatief van de Stad Antwerpen.'*¹⁸² In zaal Harmonie zouden vooral leerlingen uit verschillende instituten en bedienden een middagmaal komen nuttigen.¹⁸³

3.1.3. Winterhulp

Naast de Stad Antwerpen was de organisatie Winterhulp een belangrijke speler in de lokale hulpverlening. Winterhulp was een landelijke organisatie die via provinciale en plaatselijke comités materiële steun verleende, onder meer in de vorm van voedsel- en maaltijdbedelingen.

Wanneer Winterhulp uit de startblokken schoot, was het stedelijk initiatief *'het Werk der Volksmaaltijden'* al maanden op toerental. Er ontstond een wisselwerking tussen beide initiatieven. Antwerpenaren die recht hadden op steun van Winterhulp, konden rekenen op een volksmaaltijd van de Stad aan halve prijs.¹⁸⁴ Van de 28.394 maaltijden die op 28 februari 1941 werden verschaft, was 27 % bestemd voor Antwerpenaren die steun van Winterhulp genoten.¹⁸⁵

¹⁷⁹ 'De Volkseetmalen te Antwerpen', *Het Nieuws van den Dag*, 3-4/11/1940, 4.

¹⁸⁰ 'De Volkseetmalen te Antwerpen', *Het Nieuws van den Dag*, 3-4/11/1940, 4.

¹⁸¹ 'De Volkseetmalen te Antwerpen', *Het Nieuws van den Dag*, 3-4/11/1940, 4.

¹⁸² 'De Volksmaaltijden te Antwerpen', *Het Laatste Nieuws*, 5/03/1941, 4.

¹⁸³ 'De Volkseetmalen te Antwerpen', *Het Nieuws van den Dag*, 3-4/11/1940, 4.

¹⁸⁴ 'De Volkseetmalen te Antwerpen', *Het Nieuws van den Dag*, 3-4/11/1940, 4.

¹⁸⁵ 'De Volksmaaltijden te Antwerpen', *Het Laatste Nieuws*, 5/03/1941, 4.

Winterhulp ging een steeds grotere rol spelen in de voedselbedeling en zette eigen maaltijdbedelingen op poten. De bedeling gebeurde in een eigen circuit van bedelingslokalen en zaal Harmonie hoorde daar niet bij.¹⁸⁶ In 1943 zou de provinciale afdeling van Winterhulp het stedelijke initiatief *'Het Werk der volksmaaltijden'* hebben overgenomen. Of zaal Harmonie in gebruik bleef, moet verder onderzocht worden.

3.1.4. Ontstaan en werking van Winterhulp

Op 31 mei 1940 installeerde Duitsland een militair bestuur in het veroverde België. Haar voornaamste taak was het handhaven van de openbare orde.¹⁸⁷ Het Duitse militaire bestuur liet het dagelijkse bestuur van het land zoveel mogelijk over aan de Belgische administratie.¹⁸⁸ Die werd geleid door secretarissen-generaal, nu de regering naar Engeland was gevlucht.

Op 29 oktober 1940 tekenden de secretarissen-generaal het besluit dat de organisatie Winterhulp in het leven riep. De oprichting gebeurde op aandringen van het Duitse militaire bestuur. Een nieuwe gecentraliseerde hulporganisatie moest de versnippering aan welzijnszorg tegengaan en kwam beter tegemoet aan de nationaalsocialistische visie op de welzijnszorg. Bovendien hoopte de bezetter hiermee over een instrument te beschikken om de Belgische bevolking gunstig te stemmen.¹⁸⁹

De naam werd aangedragen door het Duitse militaire bestuur. In Duitsland bestond al een soortgelijke hulporganisatie met de naam *Winterhilfswerk*.¹⁹⁰ Anderzijds had de Belgische administratie de nodige speelruimte om de organisatie vorm te geven. Zo werd Winterhulp een nationale organisatie, met een structuur die de Belgische indeling in provincies en gemeenten volgde, terwijl het militaire bestuur drie aparte organisaties voor Vlaanderen, Wallonië en Groot-Brussel voor ogen had.¹⁹¹

Het werkterrein van *Winterhulp* was breder dan haar naam doet vermoeden. *Winterhulp* was een nationale hulporganisatie die het hele jaar door steun bood aan hulpbehoevende Belgen. Winterhulp verleende steun in natura, in de vorm van voedsel, maaltijden, kledij en kolen. Op een aantal uitzonderingen na, was de steun niet gratis. De financiële bijdrage voor de steun varieerde volgens de *graad van behoeftigheid* van de steungerechtigden.¹⁹² Winterhulp haalde haar werkmiddelen uit geldinzamelingen en uit subsidies van de Belgische overheden. Winterhulp kreeg het monopolie om geld in te zamelen via collectes, loterijen, concerten, feesten, film- en

¹⁸⁶ RAA, Winterhulp. Plaatselijke Comités uit de provincie Antwerpen en rechtsopvolgers, 2, jaarverslagen, voorbereidende versie jaarverslag, 26 januari 1942.

¹⁸⁷ RODEN, *Duits militair bestuur*, <https://www.belgiumwwii.be/nl/belgie-in-oorlog/artikels/duits-militair-bestuur-militarverwaltung.html>, geraadpleegd op 19/09/2022.

¹⁸⁸ RODEN, *Duits militair bestuur*, <https://www.belgiumwwii.be/nl/belgie-in-oorlog/artikels/duits-militair-bestuur-militarverwaltung.html>, geraadpleegd op 19/09/2022.

¹⁸⁹ RIJKSARCHIEF BELGIË, *Inventaris van het archief van Winterhulp Provinciaal Comité Antwerpen en rechtsopvolgers, 1940-1947*, 11.

¹⁹⁰ RIJKSARCHIEF BELGIË, *Inventaris van het archief van Winterhulp Provinciaal Comité Antwerpen en rechtsopvolgers, 1940-1947*, 12.

¹⁹¹ RIJKSARCHIEF BELGIË, *Inventaris van het archief van Winterhulp Provinciaal Comité Antwerpen en rechtsopvolgers, 1940-1947*, 12.

¹⁹² RIJKSARCHIEF BELGIË, *Inventaris van het archief van Winterhulp Provinciaal Comité Antwerpen en rechtsopvolgers, 1940-1947*, 14.

theatervoorstellingen.¹⁹³ Winterhulp was een gigantische organisatie. De lokale afdelingen volgden de gemeentegrenzen. Nagenoeg elke gemeente in de provincie had haar eigen plaatselijk comité. In Antwerpen ging het plaatselijk comité op 10 januari 1941 van start. Boven de plaatselijke comités stonden de provinciale comités die de werking coördineerden.

Het werkterrein van Winterhulp bevond zich op een delicaat snijvlak. Ze leverde maatschappelijke steun maar kon enkel bestaan onder met goedkeuring van de bezetter. Aan het hoofd van de organisatie stond Paul Heymans, een gematigde Vlaamse katholieke politicus en econoom. De provinciegouverneur was voorzitter van het provinciale comité. Tot oktober 1942 was dat Jan Grauls. Hoewel hij buiten de partijpolitiek bleef, had hij nauwe banden met het Vlaams Nationaal Verbond (VNV) en een duidelijk Nieuwe-Ordeprofiel. De vraag in welke mate de Nieuwe-Ordebewegingen mee het beleid van Winterhulp hebben bepaald, vergt nader onderzoek. In sommige verzetskringen was een negatieve houding ten aanzien van Winterhulp. Uiteindelijk zou actieve deelname aan Winterhulp - anders dan bijvoorbeeld in Nederland - in België niet beschouwd worden als politieke collaboratie.

Afbeelding 14. Algemene affiche Winterhulp die oproept om giften te doen. Rijksarchief Antwerpen, Archief Winterhulp, plaatselijke comités provincie Antwerpen, 359.

¹⁹³ RIJKSARCHIEF BELGIË, *Inventaris van het archief van Winterhulp Provinciaal Comité Antwerpen en rechtsopvolgers, 1940-1947*, 14.

3.1.5. Feestmaaltijden in Zaal Harmonie

De lokale afdeling van Winterhulp organiseerde communiefeesten en kerstfeesten voor ouderen in Zaal Harmonie. De feesten waren voorbehouden voor families en individuen die recht hadden op Winterhulpsteun.¹⁹⁴ De provinciale afdeling zorgde voor de materiële en praktische ondersteuning. Zowel de communiefeesten als de kerstfeesten vonden van 1941 tot 1944 jaarlijks plaats.¹⁹⁵ Er waren ook *'jeugdfeesten voor kinderen die om filosofische redenen hun plechtige communie niet doen'*.¹⁹⁶

De eerste editie van het Winterhulp-communiefest vond plaats op 18 mei 1941. De communicanten en de gezinsleden genoten van een dubbele porties vlees, aardappelen en groenten. Als dessert was er koffie, gebak en sinaasappelen, voor de plechtige communicanten extra chocolade en *toffee's*. Niet alleen het eten was feestelijk: *de zaal was stemmig versierd door de zorgen van het gemeentebestuur. Een orkest van 32 man, een knapenkoor, een zanger, solisten en een goochelaar brachten het hunne bij voor het verhogen der feeststemming. Wij ontvingen van onze gesteunden verschillende dankbetuigingen waarvan sommige in geestdriftige termen opgesteld.* 1.541 Antwerpenaren genoten van het feestmaal.¹⁹⁷ De *zanger-humorist* was niemand minder dan de twintigjarige Bob Davidse.¹⁹⁸ Het feest ging door in twee shiften. Dat gold ook voor de volgende edities.

Volgens een verslag aan het provinciale comité gebeurde de bediening onder leiding van een zekere mevrouw Velghe. Ze leidde een equipe van Franssprekende burgerdames. Op het eind van de avond hadden zij een onverwacht bisnummer in petto: *'Na het avondfeest, wanneer ongeveer een derde van het publiek de zaal verlaten had, heeft, onder luid applaus van de diensters, een dezer het nationaal lied aan de piano aangeheven, luid in het Frans door die dames gezongen. Indien ik tegen het voordragen van het nationaal lied niet de minste bezwaren kan inbrengen, tenzij deze dat een gedeelte van de nog aanwezigen onaangenaam verrast werden door deze manifestatie, heb ik protest moeten aantekenen tegen het Franstalig zingen. Mevrouw Velghe verklaarde mij de volle verantwoordelijkheid van die daad op zich te nemen.'* De verslagschrijver was mild. De taal was het probleem, niet de Brabançonne zelf. Zonder twijfel moet de Brabançonne als een protestlied tegen de bezetter worden geïnterpreteerd. Duitsgezinde oversten waren waarschijnlijk minder opgezet met deze zangstonde.

¹⁹⁴ RAA, Archief Winterhulp. Provinciaal Comité, 1961, verslag communiefest zaal Harmonie, 21/05/1942.

¹⁹⁵ RAA, Archief Winterhulp. Plaatselijke Comités uit de provincie Antwerpen en rechtsopvolgers, 2, jaarverslagen, *kort verslag over de werkzaamheden van het plaatselijk comité*.

¹⁹⁶ RAA, Archief Winterhulp. Plaatselijke Comités uit de provincie Antwerpen en rechtsopvolgers, 2, jaarverslagen, *kort verslag over de werkzaamheden van het plaatselijk comité*.

RAA, Archief Winterhulp. Plaatselijke Comités uit de provincie Antwerpen en rechtsopvolgers, 2, jaarverslagen, jaarverslag 10 januari 1942 - 10 januari 1943.

RAA, Archief Winterhulp. Plaatselijke Comités uit de provincie Antwerpen en rechtsopvolgers, 1028, tijdschrift 'Winterhulp', augustus 1944, zonder pagina.

¹⁹⁷ RAA, Archief Winterhulp. Plaatselijke Comités uit de provincie Antwerpen en rechtsopvolgers, 3, Verslagen van het Bestuurscomité van het Plaatselijk Comité Antwerpen. 1941-1945, 28/05/1941.

¹⁹⁸ RAA, Archief Winterhulp. Provinciaal Comité, 1960, briefwisseling, verslagen, krantenartikelen en menu's betreffende de door de plaatselijke comités georganiseerde plechtige communiefeesten, 1941, verslag plechtige communiemaaltijden, 19/05/1941.

Afbeelding 15. Communiefeest van Winterhulp in zaal Harmonie, Felixarchief, FOTO-OF#2046.

Ook in 1942 ging er een communiefeest door in zaal Harmonie. Er waren 343 communicanten. Met de gezinsleden erbij waren er 1.424 deelnemers.¹⁹⁹ De patriottische burgerdames werden bedankt voor bewezen diensten en leden van Katholieke jeugdverenigingen verzorgden de bediening. Dit is het menu dat de gasten op 10 mei voorgeschoteld kregen:²⁰⁰

*Tomatensoep
Makreelfilet met sla en boontjes
Ossengebraad met erwten
Aardappelmoes
Taartjes
Vijgen en koffie*

De menukaart voor het feestmaal werd bewaard in het archief van het Provinciaal Comité. Ook deze keer gaven decoratie en een orkest, opnieuw onder leiding van Alfons De Coninck, het feest extra glans. In mei 1943 werden 1.782 maaltijden opgediend voor de 344 communicanten en hun

¹⁹⁹ RAA, Archief Winterhulp. Provinciaal Comité, 1961, verslag communiefeest zaal Harmonie, 21/05/1942.

²⁰⁰ RAA, Archief Winterhulp. Plaatselijke Comités uit de provincie Antwerpen en rechtsoptvolgers, 3, Verslagen van het Bestuurscomité van het Plaatselijk Comité Antwerpen. 1941-1945, 13/04/1942.

RAA, Archief Winterhulp. Provinciaal Comité, 858, programma's en menu's van maaltijden door Winterhulp aangeboden ter gelegenheid van de plechtige communie op 10 mei 1942.

familieleden.²⁰¹ Op het menu stond onder meer tomatensoep, sardienen, ossengebraad en gebak.²⁰² In 1944 namen 1.650 Antwerpenaren plaats aan de communietafels in zaal Harmonie.²⁰³

Winterhulp bood de communicanten ook een beeldige outfit aan. In 1941 riep Winterhulp de gegoede burgerij op om passende kledij te doneren voor de *onvermogene kinderen*.²⁰⁴ In 1942 kocht de plaatselijke afdeling bij haar provinciale tegenhanger 222 jongenskostuums, 229 meisjeskleedjes en 100 schoenenparen aan.²⁰⁵ Ook in de volgende oorlogsjaren zorgde Winterhulp voor de nodige vestimentaire ondersteuning.²⁰⁶ Om dit georganiseerd te krijgen, vroeg Winterhulp bij de plaatselijke pastoors welke kinderen hun plechtige communie dat jaar zouden doen. Steungerechtigde ouders kregen een uitnodiging om langs te komen om de nodige afspraken te treffen voor kledij voor hun kinderen.²⁰⁷

Afbeelding 16. Menukaart communiefeest Winterhulp, 1942. Rijksarchief Antwerpen, Archief Winterhulp, plaatselijke comités provincie Antwerpen, 359.

²⁰¹ RAA, Archief Winterhulp. Plaatselijke Comités uit de provincie Antwerpen en rechtsopvolgers, 3, Verslagen van het Bestuurscomité van het Plaatselijk Comité Antwerpen. 1941-1945, 31/05/1942.

²⁰² RAA, Archief Winterhulp. Provinciaal Comité, 2016, menu communiefeest, 30/05/1943.

²⁰³ RAA, Archief Winterhulp. Plaatselijke Comités uit de provincie Antwerpen en rechtsopvolgers, 1028, tijdschrift 'Winterhulp', juli 1944, zonder pagina.

²⁰⁴ RAA, Archief Winterhulp. Provinciaal Comité, 1960, briefwisseling, verslagen, krantenartikels en menu's betreffende de door de plaatselijke comités georganiseerde plechtige communiefeesten, 1941, -, 'Van hier en daar', *Het Laatste Nieuws*, 20/05/1941.

²⁰⁵ RAA, Archief Winterhulp. Plaatselijke Comités uit de provincie Antwerpen en rechtsopvolgers, 2, jaarverslagen, jaarverslag 10 januari 1942 - 10 januari 1943.

²⁰⁶ RAA, Archief Winterhulp. Plaatselijke Comités uit de provincie Antwerpen en rechtsopvolgers, 340,

²⁰⁷ RAA, Archief Winterhulp. Plaatselijke Comités uit de provincie Antwerpen en rechtsopvolgers, 340,

3.1.6. Kerstfeesten

Van 1941 tot 1944 was er jaarlijks een kerstfeest voor ouderen in zaal Harmonie.²⁰⁸ Op de editie van 1942 werden 820 maaltijden aangeboden.²⁰⁹ In 1943 namen provinciegouverneur Wildiers en burgmeester Delwaide plaats aan de eretafel en was er een feestelijke omkadering.²¹⁰ *‘Terwijl de genodigden de spijzen nuttigden, zorgde een flink orkest onder de bevoegde leiding van Alfons De Coninck voor het muzikale gedeelte, terwijl het vocale programma werd verdedigd door mejuffer Polfliet en Frans Gijzen, tenor aan de Vlaamsche Opera. Men kan best begrijpen dat de stemming buitengewoon goed was, temeer daar de bereiding der spijzen op meesterlijk wijze verzorgd was, terwijl het stadsbestuur voor een degelijke versiering van de zaal had gezorgd. Bovendien verspreidden reusachtige kachels een stevige verwarming zodat er wel niets aan het toeval was overgelaten.’*²¹¹ Het feestmaal was voorbehouden voor *ouderlingen* die in Antwerpse godshuizen woonden. Dit waren de voorlopers van bejaardentehuizen, onder beheer van de Commissie van Openbare Onderstand, de voorloper van het O.C.M.W.²¹²

²⁰⁸ RAA, Archief Winterhulp. Plaatselijke Comités uit de provincie Antwerpen en rechtsopvolgers, 2, jaarverslagen, *kort verslag over de werkzaamheden van het plaatselijk comité*.

²⁰⁹ RAA, Archief Winterhulp. Plaatselijke Comités uit de provincie Antwerpen en rechtsopvolgers, 3, Verslagen van het Bestuurscomité van het Plaatselijk Comité Antwerpen. 1941-1945, 28/12/1942.

²¹⁰ RAA, Archief Winterhulp. Plaatselijke Comités uit de provincie Antwerpen en rechtsopvolgers, 1028, tijdschrift ‘Winterhulp’, februari 1944, 22.

²¹¹ RAA, Archief Winterhulp. Plaatselijke Comités uit de provincie Antwerpen en rechtsopvolgers, 1028, tijdschrift ‘Winterhulp’, februari 1944, 22.

²¹² RAA, Archief Winterhulp. Plaatselijke Comités uit de provincie Antwerpen en rechtsopvolgers, 3, Verslagen van het Bestuurscomité van het Plaatselijk Comité Antwerpen. 1941-1945, 23/11/1942.

Afbeelding 17. Kerstfeest Winterhulp voor hulpbehoevende ouderlingen, 1942. Felixarchief, sa047084.

3.2. Verzet in de harmonie

'Het eerste nummer van *De Volksgazet* verscheen in oktober 1941. [...] Het blad kon gedrukt worden bij Pierre Pilaet, die huisbewaarder was van de Harmonie aan de Mechelsesteenweg.' De passage komt uit de licentiaatsverhandeling '*Sluikpers. Antwerpen, 1940-1944*' die historicus Gert De Prins in 2004 schreef.²¹³ Gelukkig plaatste hij zijn verhandeling online. Het is de enige verwijzing naar een groots en tragisch verzetsverhaal dat daarnaast enkel nog in stoffige dossiers verder leeft.

Pierre Pilaet (° Merksem, 11-05-1908) en Germaine Noël (° Borgerhout, 23-11-1911) waren het conciërgeskoppel van de Harmonie. Ze waren in 1937 getrouwd. De conciërgewoning maakte toen nog deel uit van het hoofdgebouw. De woning bevond zich achter de zijgevel die uitkijkt op de orangerie.²¹⁴ Op de gelijkvloerse verdieping bestond de conciërge uit één vertrek. Daarboven waren twee verdiepingen met verschillende vertrekken.²¹⁵ Het pand in de Mozartstraat werd halverwege de jaren 1970 aangekocht door de stad en ging vanaf dan dienst doen als conciërgewoning.

De Volksgazet was een verzetskrant van communistische signatuur. Het eerste nummer verscheen in oktober 1941. De oplage verschilde naar gelang de beschikbaarheid van papier.²¹⁶ Verschillende betrokken bevestigden na de oorlog dat het blaadje in de conciërgewoning werd gedrukt. Dit was niet de enige verzetsactiviteit van Pilaet. Hij was op zoveel fronten actief dat hij wel tegen de lamp

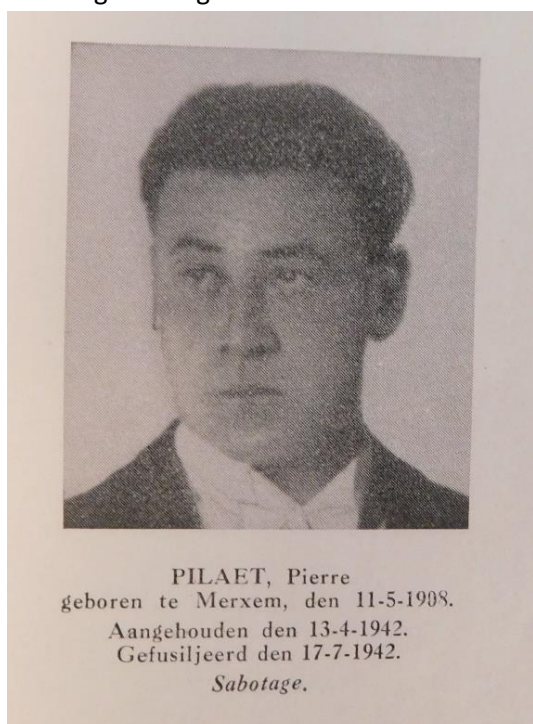
²¹³ DE PRINS, *Sluikpers. Antwerpen, 1940-1944*.

²¹⁴ RE-EST ARCHITECTENVENNOOTSCHAP, *Beheersplan feestzaal Harmonie*, 28.

²¹⁵ RE-EST ARCHITECTENVENNOOTSCHAP, *Beheersplan feestzaal Harmonie*, 29.

²¹⁶ Dienst Oorlogsslachtoffers, Dossiers statuut 'Sluikpers', ref. PC AD 616738 kal 914, Pierre Pilaet.

moest lopen. Op 23 april 1942 viel de Duitse *Sicherheitsdienst* binnen in de conciërgewoning.²¹⁷ Op 8 juli werd Pilaet ter dood veroordeeld door een Duitse militaire rechtbank. Het vonnis vermeldt een hele waslijst aan verzetsactiviteiten. Pilaet was een van de oprichters van een verzetsgroep. Op 6 augustus 1941 was hij betrokken bij een mislukte aanslag met een brandbom tegen het hoofdkwartier van de Vlaamse SS, wat verder op de Mechelsesteenweg. In zijn woning verborg hij wapens. Nog volgens het vonnis plande hij de avond van zijn arrestatie een aanslag met een brandbom op een wervingskantoor voor tewerkstelling in Duitsland.²¹⁸ Pilaet zou ook betrokken zijn geweest bij de verdeling van rantsoenzegels aan ondergedoken personen. Vermoedelijk kon hij als conciërge van zaal Harmonie, waar volksmaaltijden werden bedeed, makkelijk zegels bemachtigen.²¹⁹ Tijdens de aanhouding waren drie medeverzetslieden aanwezig in de conciërgewoning.²²⁰ Twee ervan werden ook ter dood veroordeeld.²²¹

Afbeelding 18. Pierre Pilaet. Afbeelding afkomstig van de website www.findagrave.com. Afkomst onbekend.

Op 17 juli 1942 werd Pilaet gefusilleerd. Volgens de ene bron aan de executieplaats aan de D'Herbouvillekaai in Antwerpen, volgens andere bronnen in het kamp van Beverlo.²²² Op die laatste

²¹⁷ Dienst oorlogsslachtoffers, Dossiers statuut 'Burgerlijk Weerstander', ref. RC AD 736471 kal 931, Pierre Pilaet, verslag van de Politie Antwerpen, dienst bijzondere opdrachten, 06/09/1949.

Dienst oorlogsslachtoffers, Dossiers statuut 'Politiek Gevangene', ref. PP AD 11639 kal 3171, Pierre Pilaet, inlichtingsformulier Ministerie van Oorlogsgetroffene, 17/03/1947.

²¹⁸ Dienst oorlogsslachtoffers, Dossiers 'Dienst Documentatie en Opzoekingen', ref. d96683, Pierre Pilaet, vertaling veroordeling Pierre Pilaet.

²¹⁹ Dienst oorlogsslachtoffers, Dossiers statuut 'Burgerlijk Weerstander', ref. RC AD 736471 kal 931, Pierre Pilaet, brief van E. Crahay, 20/05/1953.

²²⁰ Dienst oorlogsslachtoffers, Dossiers 'Dienst Documentatie en Opzoekingen', ref. d96683, Pierre Pilaet, vertaling veroordeling Pierre Pilaet.

²²¹ Dienst oorlogsslachtoffers, Dossiers statuut 'Burgerlijk Weerstander', ref. RC AD 736471 kal 931, Pierre Pilaet, verslag van de Politie Antwerpen, dienst bijzondere opdrachten, 06/09/1949.

²²² DE PRINS, *Sluikpers. Antwerpen, 1940-1944*, zonder pagina.

locatie werd hij alleszins begraven. De Duitsers hadden er een geheime begraafplaats voor gefusilleerde verzetsstrijders ingericht. Na de oorlog werd zijn lichaam naar Antwerpen overgebracht. In zaal Harmonie werd een *ererouwkapel* ingericht. De uitvaart vond op 17 juli 1945 plaats in de Heilige Geestkerk aan de Mechelsesteenweg en vervolgens werd hij op het ereperk van het Schoonselhof herbegraven.²²³ Pierre Pilaet werd 34 jaar. Zijn vrouw Germaine Noël was volgens verschillende dossiers op geen enkele manier betrokken bij de verzetsactiviteiten van haar man. In 1949 woonde ze nog steeds in de conciërgewoning van zaal Harmonie. Ze was dan nog niet hertrouwd.²²⁴

3.3. Jodenvervolging

11 september 1942 was *Erev Rosj Hasjana*, de dag voor het Joodse nieuwjaar.²²⁵ De Antwerpse Joden die nog niet waren opgepakt leefden met de daver op het lijf. In de maanden voordien waren de maskers van de Duitse bezetter afgefallen. Het was de zomer van gewelddadige razzia's en grootschalige deportaties.

De aanloop was al eerder genomen. Vanaf oktober 1940 volgden de anti-Joodse maatregelen elkaar op. Joden moesten zich registreren en werden stelselmatig uitgesloten van het economische en publieke leven. Vanaf juni 1942 moesten Joden zichtbaar een gele ster dragen.²²⁶ Op 22 juli 1942 vond de eerste Antwerpse razzia plaats. Agenten van de Duitse Sicherheitspolizei wachtten in Antwerpen Centraal de trein uit Brussel op en pakten zo'n 160 Joden op.²²⁷ In die zomer vonden vier grote razzia's plaats. Meer dan elders in België stelde de bestuurlijke elite - burgemeester Delwaide, hoofdcommissaris De Potter en procureur Edouard Baers - zich meegaand op. Lokale politiekorpsen werkten actief mee aan de razzia's.

Het was duidelijk dat de overgebleven Joden een deportatie te wachten stond, maar niet iedereen kon vluchten of onderduiken. Joodse overblijvers moesten wel de straat op, al was het maar om aan eten te geraken. Elf september was geen goede dag om als Jood op straat te zijn. Het was de dag van de vijfde razzia.²²⁸

Duitse vrachtwagens toeren door de straten en pakken met geweld de Joden op, met hun davidster zijn ze een makkelijke prooi. Jong en oud, mannen en vrouwen worden van de straat geplukt en

Dienst oorlogsslachtoffers, Dossiers statuut 'Politiek Gevangene', ref. PP AD 11639 kal 3171, Pierre Pilaet, inlichtingsformulier Ministerie van Oorlogsgetroffene, 17/03/1947.

²²³ 'Mijnheer Pierre Pilaet, echtgenoot van Mevrouw Germaine Noel', *Gazet van Antwerpen*, 15/07/1945, 2. SAA, 496#20, Archieven Stad Antwerpen, overledenen van de Antwerpse begraafplaatsen, toelating tot begraven. WO II. Terechtgestelde burgers, Pilaet, Pierre-Augustin-Maria.

²²⁴ Dienst oorlogsslachtoffers, Dossiers statuut 'Burgerlijk Weerstander', ref. RC AD 736471 kal 931, Pierre Pilaet, inlichtingsformulier 28/12/1949.

²²⁵ VAN GOETHEM, 1942, 234.

²²⁶ SCHRAM, *Jodenvervolging onder de Duitse bezetting*, <https://www.belgiumwwii.be/nl/belgie-in-oorlog/artikels/jodenvervolging-de-onder-de-duitse-bezetting.html>, geraadpleegd op 21/09/2022.

²²⁷ VAN GOETHEM, 1942, 145.

²²⁸ VAN GOETHEM, 1942, 234.

zonder plichtplegingen als vee naar het slachthuis geleid. Weerzinwekkend om te zien, zo gaat de getuigenis van Antwerpenaar Max Gevers.²²⁹

De Duitsers deden bij deze razzia geen beroep meer op de georganiseerde medewerking van het politiekorps, maar schakelden wel Antwerpse agenten in die ze tijdens acties tegenkomen. Sommige agenten hielpen dat de Duitsers maar al te graag.²³⁰ Dat gebeurde waarschijnlijk ook in zaal Harmonie. Fanny David was er aanwezig, net als enkele andere Joden, misschien om er een volksmaaltijd te nuttigen. Het is via de naoorlogse getuigenis van Josua Deutsch dat we weten dat Fanny David en enkele andere Joden er werden opgepakt. Deutsch was de verloofde van Fanny David.²³¹ Twee joden konden ontkomen uit de Harmonie. Zij vertelden Deutsch dat zijn verloofde Fanny David en andere joden er waren opgepakt. In zijn naoorlogse getuigenis vermeldde Josua Deutsch dat de aanhouding gebeurde door Belgische politiemannen, in afwachting van de komst van de Duitse militaire *Sicherheitspolizei*.²³² Ook Felix Lauterborn - alias 'het baardje' – een beruchte en brutale Vlaamse SS'er was betrokken bij de actie in de Harmonie. Josua Deutsch getuigde als volgt: 'Lauterborn heeft de paspoort mijner verloofde afgenomen en kapotgescheurd, alzo kon zij niet meer bewijzen dat zij Belgische was.'²³³

Afbeelding 19. Fanny David. Foto voor onderzoekdoeleinden ter beschikking gesteld door Onderzoekscentrum Kazerne Dossin.

²²⁹ VAN GOETHEM, 1942, 234.

²³⁰ VAN GOETHEM, 1942, 234.

²³¹ SAERENS, *Vreemdelingen in een wereldstad*, 621.

²³² SAERENS, *Vreemdelingen in een wereldstad*, 621.

²³³ SAERENS, *Vreemdelingen in een wereldstad*, 621.

Vrachtwagens en treinen konden de toevloed van gearresteerde Joden op 11 september 1942 niet aan, daarom brachten velen van hen een laatste nacht in Antwerpen door, opgesloten in een magazijn in de Van Diepenbeeckstraat en bewaakt door Antwerpse politieagenten.²³⁴ Zij werden de volgende dag naar de Dossinkazerne gebracht. Op 11 en 12 september werden er in totaal 681 Joden geregistreerd.²³⁵ Op 12 september vertrok Transport IX richting Auschwitz-Birkenau. Fanny David was één van de duizend gedeporteerden. De trein arriveerde twee dagen later. 79 % van de vrouwen werd meteen naar de gaskamers gestuurd. Slechts één vrouw van dit transport overleefde de oorlog.²³⁶

Fanny David was tweeëntwintig op het moment dat ze werd opgepakt. Ze werd geboren in Antwerpen, op 14 maart 1920. Ze was de dochter van de Poolse Leib David en de Russische Siela Kramarz. Fanny werkte als diamantsnijder, net als haar vader. De ouders van Fanny werden op 6 oktober 1942 gearresteerd. Fanny's oudere zus Anna op 4 september 1943. Niemand van hen overleefde de holocaust.²³⁷ Josua Deutsch kon samen met zijn vader en twee zussen onderduiken, nota bene dankzij Belgische politieagenten. Zij overleefden de oorlog, al heeft het leven van Josua Deutsch en zijn vader aan een zijden draadje gehangen.²³⁸ Ze waren beide actief in het verzet en werden kort voor de bevrijding opgepakt. Ze hadden het geluk dat ze niet meteen werden gefusilleerd of weggevoerd. Tijdens de bevrijding van Antwerpen op 4 september 1944 konden ze levend en wel de gevangenis in de Begijnenstraat verlaten.²³⁹

Josua Deutsch trouwde na de oorlog. Het gezin kreeg drie kinderen. Een van hen is André Deutsch, die dokter is op de Belgiëlei. André Deutsch weet dat zijn vader tijdens de oorlog verloofd was met Fanny David en dat hij in het verzet zat, maar verder heeft Josua Deutsch zijn kinderen weinig over deze donkere periode verteld. André Deutsch wees erop dat zijn vader goed bevriend was met Boris David, een broer van Fanny. Ook Boris David overleefde de Tweede Wereldoorlog.²⁴⁰

3.4. Identificatie van slachtoffers

Zowel geallieerde bombardementen als Duitse V1's en V2's eisten veel levens in Antwerpen. Zaal Harmonie werd twee keer gebruikt als mortuarium voor slachtoffers. Een eerste keer in april 1943, na het geallieerde bombardement op de Erla-fabriek in Mortsel, een tweede keer na de inslag van een V2 op cinema Rex in december 1944.²⁴¹ Familieleden schoven er aan om vermiste dierbaren identificeren. Ook gevonden persoonlijke voorwerpen werden er uitgesteld. Een fotograaf maakte foto's van de identificatie na het bombardement op de Erla-fabriek in Mortsel. De immens droevige gezichten spreken boekdelen.

²³⁴ VAN GOETHEM, 1942, 234.

²³⁵ VAN GOETHEM, 1942, 237.

²³⁶ SCHRAM en VANDEN DAELEN, *Transports from Mechelen*, <https://blog.ehri-project.eu/2018/10/10/transports-from-mechelen/>

²³⁷ Informatie aangereikt door Jarno Maertens, archivaris Kazerne Dossin, e-mail 21/09/2022.

²³⁸ SAERENS, *Vreemdelingen in een wereldstad*, 621.

²³⁹ Telefonisch interview met André Deutsch, 11/01/2023.

²⁴⁰ Telefonisch interview met André Deutsch, 11/01/2023.

²⁴¹ ANTWERPEN HERDENKT, *Antwerpse cinema Rex geraakt door V2*, <https://www.antwerpenherdenkt.be/oorlogsgetuigen/v-bom-op-cinema-rex>.

In zijn boek *'Tranen over Mortsel'* liet historicus Pieter Serrien Marie-José Ghooos aan het woord. Haar vader overleefde het bombardement op Mortsel niet. Zijn lichaam werd naar zaal Harmonie overgebracht en daar werd hij geïdentificeerd. *"Na de ramp is mijn moeder op zoektocht naar vader getrokken. Zo bracht men haar tot bij een zwaargewonde man met de naam Loos. Misschien was er in de heersende chaos een foutieve naam genoteerd. Deze mens is in haar bijzijn gestorven in het gedacht dat zijn eigen vrouw hem gevonden had. In de Harmonie heeft ons moeder het zwaar verminkte lichaam van ons vader teruggevonden. Een been, een arm en het halve aangezicht ontbraken. Aan de hand van een stukje lichtblauwe gestreepte stof uit zijn bebloed overhemd heeft zij hem kunnen identificeren. Vlak over hem, voet aan voet, lag het dode lichaam van mijn neefje, zijn negentienjarige petekind René Bonroy.*²⁴²

De 95-jarige Ilona Dewancker was zestien in 1944.²⁴³ Ze woonde in de Tulpstraat. Haar overbuurjongen die even oud was, was één van de slachtoffers van de V2-inslag op cinema Rex. Omdat de moeder het niet aankon om haar zoon te gaan identificeren, trok Ilona naar de Harmonie. Ze hadden op het lichaam van de jongen een identiteitsbewijs teruggevonden, dus werd Ilona meteen naar zijn kist gebracht. Ilona kon hem louter aan de hand van zijn kledij herkennen. De naam van de jongen herinnert ze zich niet. Heel haar leven heeft Ilona het groeten van overledenen vermeden omdat het de beelden van de identificatie terug oproep.

Afbeelding 20. Zaal Harmonie als rouwkapel en identificatiecentrum, 1943. Felixarchief, FOTO#11361.

²⁴² SERRIEN, *Tranen over Mortsel*, 311.

SERRIEN, Hubert Goos, <https://5april1943.be/portfolio/hubert-goos/>

²⁴³ Telefonisch interview met Ilona Dewancker, 01/02/2023.

4. De Harmonie na 1945

4.1. 1945-1960

Na de bevrijding duurde het jaren voor de Harmonie haar oude functie terugkreeg. De zaal deed een tijdlang dienst als verhoorcentrum. Wie verdacht werd van collaboratie en oorlogsmisdaden werd opgespoord en ondervraagd.²⁴⁴ In diezelfde periode was de Harmonie ook een inzamelingspunt voor wapens.²⁴⁵ Van begin 1946 tot eind 1949 was de plaatsingsdienst van het Steunfonds voor Werklozen er gevestigd. Het was een trefplaats voor werkgevers en werknemers.²⁴⁶

Halverwege 1951 nam de Harmonie haar vertrouwde rol als multifunctionele stadsfeestzaal terug op. Tot in de jaren 1960 zien we dezelfde types aan activiteiten als in het Interbellum terugkeren, uiteraard binnen een evoluerend maatschappelijk kader. De eerste activiteiten waren een reeks van vier thematische handels- en consumentenbeurzen.²⁴⁷ Enkele vooroorlogse klassiekers keerden terug, waaronder de nationale tentoonstelling voor kleinvee, de internationale kattenshow en de duivententoonstelling.²⁴⁸ Nieuwe ontspanningsvormen en maatschappelijke veranderingen sijpelden door in de activiteitenkalender. Op 20 augustus 1951 was er een dag- en avondvullend programma met de gewaagde combinatie modeshow – judodemonstratie – avondbal.²⁴⁹ Muzikale vernieuwing toonde zich onder meer in een kleinkunstavond met onder meer een *Hawaïaans* trio.

In februari 1957 vond de tentoonstelling 'Elektriciteit in de Woning' plaats. Elektriciteit in huis was natuurlijk ingeburgerd, maar diende vooral voor verlichting en een radio. Andere elektrische huishoudtoestellen waren nog schaars. Voor een tombola moesten bezoekers hun favoriete toestellen aankruisen: Het bleken de *elektrische kookkachel*, de stofzuiger en de waterverwarmer.²⁵⁰ Ook de verbreding van het sportieve verenigingsleven toonde zich in zaal Harmonie. Naast klassieke turnwedstrijden deden ook volleybal- en tafeltennistornooien hun intrede.²⁵¹

²⁴⁴ RIJKSARCHIEF BELGIË, *Plaatsingslijst van het archief van de Gerechtelijke Politie bij het Parket van de Procureur des Konings van Antwerpen. Overdracht 2001 C, 1920-1997*, 297. Het gaat om archiefbundels 3296 - 3307, Verhoorcentrum Harmonie, 1944-1953.

²⁴⁵ RAA, Inventaris van archieven betreffende de Tweede Wereldoorlog, afkomstig van de provincie Antwerpen, 1931-1975 (vnl. 1940-1945). Omzendbrieven, 996, briefwisseling en aanplakbrieven betreffende de besluiten van 10 en 16 september 1944 van de gouverneur over de aangifte van *collaboratiebewegingen* en het inleveren van wapens en uniformen in de lokalen van de Harmonie aan de Mechelsesteenweg in Antwerpen, september - november 1944.

²⁴⁶ 'Werkbeurs', *Gazet van Antwerpen*, 22/01/1946, 2.

'Plaatsingsdiensten Werklozen', *Gazet van Antwerpen*, 22/12/1949, 5.

²⁴⁷ 'De economische manifestaties in 1951', *Gazet van Antwerpen*, 07/02/1951, 4.

²⁴⁸ 'Onpartijdige bond der Verminkten herdacht 20-jarig bestaan', *Gazet van Antwerpen*, 03/09/1951, 4.

'Kattententoonstelling in de Harmonie', *Gazet van Antwerpen*, 26/01/1953, 7.

'De nationale kampioenendag', *Gazet van Antwerpen*, 04/11/1953, 10.

²⁴⁹ 'Modeshow en avondbal', *Gazet van Antwerpen*, 20/08/1951, 4.

²⁵⁰ 'De tweede tentoonstelling "Elektriciteit in de woning"', *Gazet van Antwerpen*, 05/02/1957, 6.

²⁵¹ 'Antwerpse vereniging van vriendenclubs', *Gazet van Antwerpen*, 21/02/1957, 11.

'Nationale volleybalploegen bekend', *Gazet van Antwerpen*, 28/02/1957, 10.

In de jaren 1950 werden er steeds meer publieke bals georganiseerd. Het galabal van de burgemeester van Berchem zou een klassieker worden.²⁵² Het *Katholiek Galacomité* organiseerde er een aantal thematische dansfeesten. Na de Bruegel- en Tirolerfeesten was in 1957 het jaar 2000 het thema. *'Het orkest van Frank Gevers, met stereofonische geluidsversterking en sprookjesachtig fluooredcor zal gedurende drie dagen van de partij zijn. Er wordt tevens de dans van het jaar 2000 aangeleerd. Een groep van het Katholiek Dansinstituut, in klederdracht van het jaar 2000, zal gedurende drie avonden ter beschikking zijn van de danslustigen om deze uiterst plezierige dans uit te beelden. De grootste attractie van het feest zal evenwel het meesterschap van de dames zijn, die dus ten dans uitnodigen.'*²⁵³ In 1959 vond de eerste editie van het Nationaal Muziektornooi voor harmonies en fanfares plaats in de harmonie.²⁵⁴

En verder een eindeloos scala van activiteiten die je in een stadsfeestzaal kan verwachten (of ook niet). Van een bridge-tornooi tot een tentoonstelling over *100 jaar Antwerps volksleven*, van een zangwedstrijd voor kanarievogels tot een liefdadigheidsbal voor een tehuis.²⁵⁵ Van een boekenbal na de boekenbeurs tot een tentoonstelling met *misgewaden en altaarbenodigdheden*, ingericht door de *Dames van de Missienaakring van de Sint-Laurentiusparochie*.²⁵⁶

²⁵² 'Tentoonstelling', *Gazet van Antwerpen*, 26/04/1952, 4.

'Het privé-galabal van de burgemeester van Berchem', *Gazet van Antwerpen*, 10/01/1952, 4.

²⁵³ 'Het jaar 2000 in de Harmonie', *Gazet van Antwerpen*, 11/05/1957, 6.

²⁵⁴ 'Het geestesleven', *Gazet van Antwerpen*, 05/10/1959, 6.

²⁵⁵ 'Een mooie afdeling in de tentoonstelling "100 jaar Antwerps volksleven"', *Gazet van Antwerpen*, 09/06/1954, 5.

'Zangwedstrijd voor kanarievogels', *Gazet van Antwerpen*, 20/01/1954, 11.

'Sukcesvol bal voor het tehuis "Onze Kindjes" in de Harmonie', 26/10/1959, 5.

²⁵⁶ 'Nieuws van de boekenbeurs', *Gazet van Antwerpen*, 06/11/1964, 9.

'Een wereld van sprookjes in de Harmonie te Antwerpen', *Gazet van Antwerpen*, 17/10/1955, 4.

'Missietentoonstelling in de Harmonie', *Gazet van Antwerpen*, 30/05/1959, 9.

Afbeelding 21. Affiche voor een bal van vzw 'De Penning van de Toneelspeler, 1959. Letterenhuis, tglhps9443.

4.2. 1960-1974

In 1960 werd de zaal opnieuw aangepast, zodat die beter geschikt werd als bal- en concertzaal. De kachels werden vervangen door gasverwarming. Het plafond werd verlaagd met doeken en muren kregen een houten bekleding.²⁵⁷ Lokale verenigingen gingen steeds vaker grote openbare bals organiseren, om de kas van de vereniging te spijzen of om een goed doel te steunen. Veel verenigingen keerden in de jaren zestig en zeventig jaar op jaar terug.

De KIM-club, een vereniging voor oud-scouts en -gidsen, organiseerde in de jaren 1960 jaarlijks haar eet- en dansfestijn 'Ritme en delicatessen'. In de zomer organiseerde ze het tuinfeest 'Nacht in...harmonie'.²⁵⁸ Ook de Koninklijke Antwerpse Turnkring had er in de jaren 1960 jaarlijks een dansavond. In maart 1965 bijvoorbeeld met orkestleider Jos Van Beeck en zijn grote *showformatie* 'José del Rio y sus muchachos' op het podium.²⁵⁹ Het comité Linkeroever organiseerde er jaarlijks haar 'Vedettennacht' ten bate van kinderen met een beperking. In 1968 bijvoorbeeld lokten vedetten Armand Pien, Will Ferdy, Wannes Van de Velde en Herman Van Springel veel volk naar de zaal.²⁶⁰ Een andere klassieker was het jaarlijkse bal van de *Vereniging van de Dikke Zielen*. Ook deze

²⁵⁷ 'Harmonie diende na aanslag cinema Rex als dodenhuisje', 11/01/2001, 24.

²⁵⁸ 'Ritme en delicatessen', *Gazet van Antwerpen*, 14/11/1961, 4.

'Vierde openluchtdansfeest', *Gazet van Antwerpen*, 04/07/1963, 5.

²⁵⁹ 'K.A.T. danst nu zaterdag in Harmonie', *Gazet van Antwerpen*, 12/03/1965, 24.

²⁶⁰ 'Vedettennacht '68' *Gazet van Antwerpen*, 13/12/1968, 7.

vereniging zamelde geld in voor kinderen met een beperking en was als buurtcomité in de slachthuiswijk ontstaan. De feesten waren bekend om hun rijkelijk buffet.

Ook de balnachten van de Antwerpse Sportpers deden het goed. De aanwezigen konden er tal van bekende sporters ontmoeten.²⁶¹ In de jaren 1970 en 1980 gaf de vereniging van de Antwerpse politie er haar jaarlijkse bal.²⁶² De Harmonie was ook de thuishaven voor heel wat studentenbals. Net als de andere bals waren ze niet te vergelijken met de fuiven zoals die vanaf de jaren 1980 doorgingen. Cathy Collet (77) groeide op in de buurt van de Harmonie en ging geregeld naar de studentenbals: *We liepen toen niet door elkaar, maar zaten allemaal aan tafeltjes. En de muziek werd niet verzorgd door een dj, maar door orkesten en vaak ook bekende zangers. Zo heb ik er onder meer Hugo Sigal – hij was toen nog niet samen met Nicole – en La Esterella aan het werk gezien. Ook jazz en rock-'n-roll waren erg populair.*²⁶³

Vriendenkringen en oudercomités van verschillende scholen organiseerden activiteiten in zaal Harmonie. De vader van Karl De Groodt was in de jaren 1960 en 1970 betrokken bij 'Vriendenkring 9'. Deze vereniging zamelde geld in voor de stedelijke school n° 9 aan de Markgravelei via bals en *bonte avonden* in zaal Harmonie. Later sloten andere scholen zich aan bij de vriendenkring.²⁶⁴ Marc Descheemaecker was er als leerling van de school op de Markgravelei geregeld bij en herinnert zich uit de eerste helft van de jaren 1960 optredens van onder meer de *Woodpeckers*, met de gebroeders Cassier en de beginnende Strangers.²⁶⁵ Antwerpenaren die naar een stedelijke school gingen, hebben ongetwijfeld herinneringen aan de prijsuitreikingen die aan het eind van het schooljaar in de zaal doorgingen. Leerlingen ontvingen hun diploma en de primus werd extra in de verf gezet.²⁶⁶

Naast de bals en bonte avonden bleven ook heel wat klassiekers onder de tentoonstellingen en beurzen van de partij. De duiven en katten hadden er hun jaarlijkse afspraak. Ook veel hobby- en vrijetijdsbeurzen gingen door in de Harmonie. De professionele beurzen verdwenen wel van de kalender.

4.3. Een muzikale jeugd in de Harmonie

Paul van Heurck is een bevoorrechte getuige van de bals in zaal Harmonie.²⁶⁷ In 1962 werden zijn ouders het conciërgeskoppel van de Harmonie. Paul was dan vier jaar en de Harmonie werd zijn speeltuin. Op het podium stond een buffetpiano waarop hij ontelbare uren heeft gespeeld. Vaak speelde hij in het park en bij slecht weer was de lege zaal meer dan ruim genoeg om er te fietsen of te voetballen.

²⁶¹ 'Vierde Balnacht van de Antwerpse sportpers', *Gazet van Antwerpen*, 12/11/1970, 26.

²⁶² Online getuigenis van Magda Coeck via oproep District Antwerpen, 30/10/2022.

²⁶³ BLUDTS, M., 'Verhalen uit de Harmonie', *Gazet van Antwerpen*, 18/11/2022.

²⁶⁴ Interview met Karl De Groodt, 20/11/2022.

²⁶⁵ Online getuigenis van Marc Descheemaecker via oproep District Antwerpen, 30/10/2022.

²⁶⁶ Interview met Karl De Groodt, 20/11/2022.

²⁶⁷ Telefonisch interview met Paul Van Heurck, 05/01/2023.

Van zodra de vierjarige Paul in de Harmonie woonde, was hij gefascineerd door de muziek van de balorkesten. Ontelbare uren bracht hij op de rand van podium door, kijkend en luisterend naar wat de muzikanten uit hun instrumenten toverden. *'De drummer van het orkest van Marcel Gooremans was een straffe gast. Wanneer de rest van de band een half uur naar de bar trok, hield hij de zaal aan het dansen, puur op ritme.'*²⁶⁸

Tot begin jaren 1980 werd een band die de muziek op een bal verzorgde een (bal)orkest genoemd. Maar deze *orkesten* waren absoluut geen klassieke orkesten. In feite hadden ze een typische pop- en swingbezetting. De basis bestond uit gitaar, (contra)bas, drum, piano of orgel en een of meerdere zangers en zangeressen. Blazerssecties waren er in verschillende formaten. Grote orkesten bestonden uit 15-tal muzikanten. De muziek werd versterkt.

Bij de bals openden de deuren om zeven of acht. Vader en moeder deden de vestiaire en trommelen vaak familieleden op. Om negen uur begon het orkest te spelen, de hele avond door, vaak vier tot vijf uur aan een stuk. Af en toe kreeg een muzikant de kans om er even tussenuit te glippen. Paul herinnert zich onder meer bekende orkesten van Marcel Gooremans, André Coucke en Theo Mertens. De dansvloer was middenin de zaal, voor het podium. Aan de zijkanten waren de tafels en stoelen opgesteld. De orkesten speelden vooral de hits van het moment.

Paul vertelt over de functie van de grote vertrekken links en rechts van de zaal. Het vertrek links (gezien vanuit het park) diende vooral als koffielokaal. Het vertrek rechts was de bar. Hier werd het feest verder gezet nadat het bal in de grote zaal was afgelopen. In deze bar speelde vaak een organist of een kleine jazzband. Het was niet uitzonderlijk dat het feest hier tot zes of zeven uur 's morgens doorging.

Het was hard werken voor de ouders van Paul. Tijdens de weekends vonden vaak op drie opeenvolgende dagen bals plaats. Vaak deden ze zelf de opkuis. Ze kregen hiervoor een extra bijdrage van de vereniging die de zaal huurde. Naast de ouders van Paul werkten er in de zaal permanent twee werkmannen en een elektricien. Zij moesten de zaal om de haverklap herinrichten en inkleden.

In 1962 bevond de conciërgewoning zich nog in de het Harmoniegebouw. Pas halverwege de jaren 1970 werd het pand in de Mozartstraat hiervoor aangekocht. De conciërgewoning bevond zich links van de zaal, achter de zijgevel die uitkeek op de oranjerie.

Paul is zelf een gepassioneerde muzikant en multi-instrumentalist die intensief muziekonderwijs volgde, ook bij sommige orkestleiders die hij als kind zag spelen. Hij richtte twintig jaar geleden de band 'Tijd Zat' op, die Ierse folk in een Antwerps jasje brengt.

²⁶⁸ Telefonisch interview met Paul Van Heurck, 05/01/2023.

4.4. 1974 - 2017

In februari 1974 sloot de Harmonie plotsklaps de deuren. Een doorlichting had uitgewezen dat de zaal niet langer aan de veiligheidseisen voldeed.²⁶⁹ Even kwam de afbraak opnieuw op de agenda, maar al snel koos de stad voor een ingrijpende renovatie. Er kwam een nieuwe vloer, gedragen door betonnen welfsels.²⁷⁰ De grandeur van de zaal verdween nog meer achter valse plafonds en valse wanden. De Harmonie bleef meer dan vier jaar dicht. Pas in april 1978 ging de zaal terug open. De nieuwe inrichting werd gesmaakt, al vroeg een journalist zich af waarom de auto zo weinig aandacht kreeg en parkeren in het Harmoniepark taboe bleef.²⁷¹

In dancings had de DJ het orkest al van de troon verstoten maar de Harmonie bleef lang een thuishaven voor bals met orkesten. Daar kwam nu stilaan verandering in. Exemplarisch is misschien de programmatie van het eerste schrijversbal in 1980. Nadat het orkest was uitgespeeld, draaide *diskjockey Zaki* plaatjes. Hij was waarschijnlijk de eerste DJ die op de affiche van een bal in de Harmonie werd vermeld.²⁷²

Ook in de deze periode vonden veel lokale verenigingen de weg naar zaal Harmonie voor hun activiteiten. Het Sint-Lievenscollege organiseerde in de jaren 1980 en 1990 haar zogenaamde '*diners dansants*'.²⁷³ Ook de aan dit college gelieerde scoutsgroep '9 & 10' organiseerde er kaas- en wijnavonden, drive-in shows en fuiven. Voor de leidingsploeg was het elk jaar een erezaak om de zaal volgens een thema in te richten.²⁷⁴ Karl Scheerlinck (60) was als leerkracht en groepsleider nauw betrokken bij de organisatie van verschillende evenementen. Hij herinnert zich dat de *diners dansants* van de oudervereniging braver en traditioneler leken, maar dat naarmate de avond vorderde er modern en uiteindelijk stijlloos werd gedanst.²⁷⁵

Van grote maatschappelijke relevantie waren de *homofuiven* van Federatie Werkgroepen Homofilie, de voorloper van de organisatie Çavaria. Deze vereniging organiseerde in de jaren 1980 twee maal per jaar een fuif. Geregeld ging die in de Harmonie door. In een tijd zonder internet en weinig specifieke uitgaansgelegenheden voor de holebigemeenschap, vormden de fuiven belangrijke ontmoetingsmomenten voor de Antwerpse en bij uitbreiding de Belgische holebiscène. Paul Borghs (59) en Roger Van Loon (78) ontmoetten elkaar op zo'n fuif in september 1984. Ze kenden elkaar van zien, en tijdens de *kuskesdans* werd het eerste contact gelegd. Nadien babbelden ze nog urenlang in één van de zijruimtes. Sindsdien zijn ze een koppel. In 2013 trouwden ze. Paul en Roger reconstrueerden hun ontmoeting tijdens de collectievormingsdag.

Veel Antwerpenaren herinneren zich de fuiven van het Lyceum aan het einde van het schooljaar. Ook hier sloeg cupido al eens toe. Fabienne Pedus leerde er op 20 juni 1980 haar man kennen.²⁷⁶

²⁶⁹ 'Harmonie gesloten', *Gazet van Antwerpen*, 25/02/1974, 9.

²⁷⁰ 'Harmonie diende na aanslag cinema Rex als dodenhuisje', 11/01/2001, 24.

²⁷¹ 'Antwerpen kan weer feesten in vernieuwde Harmonie', 19/04/1978, 25.

²⁷² 'Eerste Schrijversbal 1980', *Gazet van Antwerpen*, 2/11/1980, 18.

²⁷³ Online getuigenis van Paul Vandebossche via oproep District Antwerpen, 30/10/2022.

²⁷⁴ Online getuigenis van Stijn Cornelis via oproep District Antwerpen, 30/10/2022.

²⁷⁵ BLUDTS, M., 'Verhalen uit de Harmonie', *Gazet van Antwerpen*, 18/11/2022.

²⁷⁶ Online getuigenis van Fabienne Pedus via oproep facebookgroep '*Ge zijt van Antwerpen als ge...*', 12/10/2022.

Van 1986 tot begin jaren 2000 organiseerde wereldmuziekfestival *Sfinks* een oudejaarsfeest in zaal Harmonie. Heel wat sterren uit de Belgische pop- en rockwereld traden op.²⁷⁷ Op 31 december 1994 trad de *The Clement Peerens Exposition* op. De groep waarin Hugo Matthysen, Bart Peeters en Ronny Mosuse typetjes neerzetten, was ontstaan uit het populaire radioprogramma *'Het Leugenpaleis'*. In 1994 kwam de groep tot leven en bracht haar eerste LP uit. Nadine De Haes was erbij als medewerker en herinnert zich dat het een overrompeling was: *'We hebben toen mensen moeten mobiliseren om de ingang te bewaken omdat er teveel volk de zaal binnen wilde.'*

Verder vond er in deze periode een breed gamma aan activiteiten plaats die je kan verwachten in een stadsfeestzaal. Van een nationaal volksdansfeest tot een kanarie- en vissenwedstrijd.²⁷⁸ Van een modelbouwtentoonstelling tot een internationale rolstoeldans-happening.²⁷⁹ Van een multiculturele ontmoetingsdag voor vrouwen tot een grote zaalquiz.²⁸⁰ Van Thais nieuwjaarsfeest tot een modespektakel, van een kerstfeest van het Leger Des Heils tot een ontmoetingsdag voor de Poolse oud-strijders in België.²⁸¹ Ook trouwfeesten en andere private familiefeesten gingen in zaal Harmonie door, waaronder feesten ter ere van de Bar mitswa van Joodse jongens.²⁸² Ook districtsburgmeester Paul Cordy heeft de Harmonie nog in haar vorige gedaante als stadsfeestzaal gekend en was er present op quizen, 11-julivieringen en een cantus. Saya Renfrum (63) had in de jaren 1980 een kleine boetiek in de Huidevettersstraat en organiseerde twee keer per jaar een modeshow. In 1982 ging die door in zaal Harmonie.²⁸³ Rond 2005 organiseerde de stedelijke centra voor volwassenenonderwijs feesten met en voor haar leerlingen die Nederlands als tweede taal leerden. Het waren echte wereldfeesten met dans, muziek en eten uit de hele wereld, herinnert Sven Peeters zich, die er toen les gaf.²⁸⁴

Verschillende getuigen herinneren zich dat de zaal aan het einde van de jaren 1980 en zeker in de jaren 1990 al een aftandse en verloederde indruk gaf.²⁸⁵ De zaal werd ook steeds minder verhuurd, in 1994 en 1995 respectievelijk 86 en 88 dagen. Aan de tuinzijde waren de ramen dichtgemaakt en de muren stonden vol graffiti.²⁸⁶ De exploitatie van de zaal was een serieuze verliespost en de stad bekeek om die in particuliere handen te geven.²⁸⁷ Dat plan ging niet door en de Harmonie kwam in

²⁷⁷ 'De langste nacht in feestzaal Harmonie', *Gazet van Antwerpen*, 20/12/1986, 28.

²⁷⁸ 'Nationaal volksdansfeest', *Gazet van Antwerpen*, 25/10/1978, 9.

'Kanaries en vissen wedijveren om ter mooist', *Gazet van Antwerpen*, 19/12/1980, 23.

²⁷⁹ 'De Dansende Wielen', *Gazet van Antwerpen*, 10/12/1993, 22.

'Modelbouwers verzamelen in Antwerpen', *Gazet van Antwerpen*, 06/11/1993, 34.

²⁸⁰ 'Studenten kwissen over muziek', *Gazet van Antwerpen*, 28/11/1988, 13.

'Wie opent daar het snorrenbal', *Gazet van Antwerpen*, 05/02/1991, 26.

'Samenwerking met migrantenvrouwen centraal', *Gazet van Antwerpen*, 21/03/1994, 7.

²⁸¹ 'Leger des Heils trotseert kou voor kerstactie', *Gazet van Antwerpen*, 25/11/1998, 22.

'Songkran, uitbundig Thais nieuwjaarsfeest', *Gazet van Antwerpen*, 08/05/2000, 11.

'Poolse oudstrijders verbroederen', *Gazet van Antwerpen*, 24/09/1987, 25.

²⁸² Online getuigenis van Gershon Lehrer via oproep District Antwerpen, 30/10/2022.

Online getuigenis van Ocal Dogan via oproep District Antwerpen, 30/10/2022.

²⁸³ BLUDTS, M., 'Verhalen uit de Harmonie', *Gazet van Antwerpen*, 18/11/2022.

²⁸⁴ Online getuigenis van Sven Peeters via oproep District Antwerpen, 30/10/2022.

²⁸⁵ Interview met Paul Cordy, 20/11/2022. Telefonisch interview met Nadine De Haes, 07/12/2022.

Telefonisch interview met Heleen Vandenbergh, 07/12/2022.

²⁸⁶ 'Feestzalen verliezen miljoenen', *Gazet van Antwerpen*, 20/07/1996, 39.

²⁸⁷ 'Feestzalen verliezen miljoenen', *Gazet van Antwerpen*, 20/07/1996, 39.

een sukkelstraatje terecht. Er gingen nog maar weinig activiteiten door, de stad was besluiteloos over haar toekomst en zaal en park takelden verder af.²⁸⁸ De laatste activiteiten vonden in 2008 plaats, al kregen Johan Petit en *Vitalski* in 2011 de kans om hun *'Toneelstuk over alles'* in de zaal te brengen.²⁸⁹

Ondertussen had het schepencollege de beslissing genomen om de Harmonie om te vormen tot stille ruimte waar uitvaartplechtigheden konden doorgaan. In 2010 wees het college de ontwerpopdracht hiervoor toe aan architectenbureau *Atelier Kempe Thill* uit Rotterdam.²⁹⁰ Eind 2011 vonden de eerste voorbereidende werkzaamheden plaats, maar verder dan dat is dit project nooit gevorderd.²⁹¹

Begin 2015 werd de nieuwe richting van Zaal Harmonie concreet. Een haalbaarheidsstudie wees uit dat de zaal geschikt was om de districts- en loketwerking in onder te brengen.²⁹² Eind januari 2015 gaf de Antwerpse districtsraad ging haar akkoord om deze weg in te slaan.²⁹³ Eind 2017 begonnen de werken en in mei 2021 begon de Harmonie aan haar volgend leven als districtshuis en stadloket.²⁹⁴

Afbeelding 22. Affiche voor de *Langste Nacht*, 1994. Letterenhuis, tglhps48588.

²⁸⁸ 'Stort en vandalisme ontsieren park Harmonie', *Gazet van Antwerpen*, 27/02/2001, 32.

²⁸⁹ 'Afrikaanse culturendag', *Gazet van Antwerpen*, *Gazet van Antwerpen*, 12/11/2008, 48.

²⁹⁰ 'Uit het college', *Gazet van Antwerpen*, 10/07/2010, 64.

²⁹¹ 'Stille ruimte heeft jaar vertraging', *Gazet van Antwerpen*, 17/11/2011, 40.

²⁹² 'Stad wil districtshuis naar Harmonie verhuizen' 14/01/2015, 12.

²⁹³ 'Positief advies verhuizing', *Gazet van Antwerpen*, 20/01/2015, 14.

²⁹⁴ 'Nieuw Antwerps districtshuis in Harmonie klaar tegen 2020', *Gazet van Antwerpen*, 11/10/2017, 18.

5. Archiefbronnen

Dit overzicht volgt de structuur van het rapport. Er werd een apart bronnenoverzicht met archivalische referenties meegeleverd, net als een digitale map met gedigitaliseerde en gefotografeerde archiefstukken. Deze map bevat ook de getuigenissen die de Antwerpen online en tijdens de getuigendag nalieten.

5.1. Het zomerlokaal van de Société Royale d'Harmonie d'Anvers (1813-1923)

5.1.1. Felixarchief

Het Felixarchief bewaart het archief van de Société. De documenten zijn veelal van administratieve aard. Archieffonds 'MA#382_7' bevat aankondigingen en programmablaadjes en -boekjes van concerten en tuinfeesten. Ook map 'BA#489' bevat soortgelijke bronnen en daarnaast enkele reglementen. Map 'BA#490' bevat een plan van het zomerlokaal met park en een ontwerpplan voor het niet-uitgevoerde feestpaleis dat het zomerlokaal moest vervangen.

5.1.2. Vleeshuis en Rijksmuseum Amsterdam

Museum Vleeshuis bewaart enkele prenten met 19de-eeuwse zichten op het zomerlokaal en de feesten. Ook het Rijksmuseum Amsterdam bewaart een prent met zicht op een tuinfeest in het eerste zomerlokaal aan de Markgravelei.

5.1.3. Archiwebture

De Franse website [Archiwebture](#) bewaart een aantal kleurrijke schetsen en impressies van hoe het niet-uitgevoerde feestpaleis er had kunnen uitzien.

5.1.4. Koninklijke Bibliotheek

De Koninklijke Bibliotheek bewaart een unieke reeks van zes foto's uit 1861 met verschillende zichten op de tuin, de kiosk en het zomerlokaal. De foto's zijn gemaakt door Louis Dubois de Nehaut.²⁹⁵ De fotograaf geeft een ontspannen en informele inkijk in het park op een doordeweekse zomerdag. Uniek voor foto's uit deze periode.

<https://opac.kbr.be/LIBRARY/doc/SYRACUSE/19961062>

<https://opac.kbr.be/LIBRARY/doc/SYRACUSE/19961024>

<https://opac.kbr.be/LIBRARY/doc/SYRACUSE/19961669>

²⁹⁵ VAN GOETHEM, Fotografie en realisme in de 19de eeuw. Antwerpen: de oudste foto's. 1847-1880, 194.

<https://opac.kbr.be/LIBRARY/doc/SYRACUSE/19961626>

<https://opac.kbr.be/LIBRARY/doc/SYRACUSE/19961580>

<https://opac.kbr.be/LIBRARY/doc/SYRACUSE/19961043>

5.1.5. Conservatorium Antwerpen

Het conservatorium bewaart een grote collectie 19de-eeuwse partituren van de Société, vele ervan specifiek bedoeld voor het harmonieorkest. In 2011 dook Hannes Verstraete voor zijn masterscriptie aan het Conservatorium in die partituren.

5.2. De Harmonie als stadsfeestzaal tijdens het Interbellum

5.2.1. Felixarchief

5.2.1.1. Aankoop Harmonie

Archiefonds 38#520 bevat een documenten in verband met de aankoop van het zomerlokaal door de Stad Antwerpen. Archiefmap 480#5406 bevat administratieve documenten in verband met de verhuur van zaal Harmonie.

5.2.1.2. Foto's en prenten

Het Felixarchief bewaart een aantal foto's en prenten.

5.2.2. Gazet van Antwerpen

Het archief van Gazet van Antwerpen is gedigitaliseerd en doorzoekbaar. Artikels en aankondigingen bieden een inblik in de activiteiten die hier plaatsvonden.

5.2.3. Letterenhuis

Het Letterenhuis bewaart een aantal (gedigitaliseerde) affiches van evenementen die tijdens het Interbellum in zaal Harmonie doorgingen.

5.3. De Harmonie tijdens de Tweede Wereldoorlog

5.3.1. Felixarchief

Felixarchief bewaart foto's van de kerstfeesten en communiefeesten die de hulporganisatie Winterhulp in zaal Harmonie organiseerde en daarnaast ook foto's van de identificatie van slachtoffers van het bombardement van Mortsel.

5.3.2. Rijksarchief

5.3.2.1. Dossiers Pierre Pilaet

Het Archief van de Dienst Oorlogsslachtoffers het *Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier* bewaren volgende dossiers over de verzetsactiviteiten van Pierre Pilaet.

- Dossier statuut 'Sluikpers', ref. PC AD 616738 kal 914 (Dienst Oorlogsslachtoffers)
- Dossier statuut 'Burgerlijk Weerstander', ref. RC AD 736471 kal 931 (Dienst Oorlogsslachtoffers)
- Dossier 'Dienst Documentatie en Opzoekingen', ref. d9668 (Dienst Oorlogsslachtoffers)
- Dossier statuut 'Politiek Gevangene', ref. PP AD 11639 kal 3171 (depot Joseph Cuvelier)

5.3.2.2. Winterhulp Plaatselijk comité Antwerpen en provinciaal comité.

Het Rijksarchief Antwerpen bewaart het archieffonds 'Winterhulp. Provinciaal Comité Antwerpen'. Volgende documenten werden geraadpleegd.

- 2, Jaarverslagen van het Plaatselijk Comité Antwerpen en kladnota's voor het jaarverslag.
- 3, Verslagen van het Bestuurscomité van het Plaatselijk Comité Antwerpen.
- 340, Lijsten van kinderen die hun plechtige communie doen.
- 359, Affiches en aanplakbrieven betreffende activiteiten georganiseerd door het Plaatselijk Comité.
- 360, Propagandamateriaal van Winterhulp.
- 1028, Tijdschrift Winterhulp, officiële uitgave van het centraal uitvoerend comité.
- 1029, Tijdschrift Winterhulp, officiële uitgave van het centraal uitvoerend comité.

5.3.2.3. Winterhulp Plaatselijk comité Antwerpen

Het Rijksarchief Antwerpen bewaart het archieffonds 'Winterhulp. Plaatselijke Comités uit de provincie Antwerpen'. Volgende documenten werden geraadpleegd.

- 361, Een jaar Winterhulp in Antwerpen, 1942
- 858, menu communiefeest in zaal Harmonie, 1942.
- 1954, foto's jeugdfeest in zaal Harmonie, 1943.
- 1960, kaart met gelukwensen communiefeest, zonder datum.
- 1961, menu communiefeest in zaal Harmonie, 1942.
- 2016, menu communiefeest in zaal Harmonie, 1943.

5.3.3. CEGESOMA

Via het project 'The Belgian War Press' digitaliseerde archiefinstelling CEGESOMA een groot aantal sluikblaadjes uit de Eerste en Tweede Wereldoorlog. Ook de 'Volksgazet' die in ook zaal Harmonie werd gedrukt, werd gedigitaliseerd. Voor het tonen van de documenten moet eerst de betreffende [archiefstelling](#) gecontacteerd worden.

5.3.4. Kazerne Dossin

Kazerne Dossin stelde een aantal gedigitaliseerde documenten in verband met Fanny David ter beschikking. Voor het tonen van de documenten moet contact worden opgenomen met [Kazerne Dossin](#).

5.4. De Harmonie na 1945

5.4.1. Felixarchief

Het Felixarchief bewaart administratieve documenten in verband met de huur van de zaal en gedigitaliseerde audio-opnames van harmonie- en fanfarewedstrijden in zaal Harmonie.

Het Felixarchief bewaart foto's van verschillende activiteiten die in de zaal doorgingen.

5.4.2. Gazet van Antwerpen

Het archief van Gazet van Antwerpen is gedigitaliseerd en doorzoekbaar. Artikels en aankondigingen bieden een inzicht in de activiteiten die hier plaatsvonden.

5.4.3. Letterenhuis

Het Letterenhuis bewaart een aantal (gedigitaliseerde) affiches van evenementen in zaal Harmonie doorgingen.

5.4.4. VRT-Archief

Het VRT-archief bewaart een aantal reportages over activiteiten in zaal Harmonie, vooral uit de jaren 1950. De fragmenten kunnen enkel op de VRT zelf worden ingekeken.

Uitzenddatum	Omschrijving	Programma	ID
22/04/1959	Missiekunsttentoonstelling	journaal	aim00370947
8/12/1953	Duivententoonstelling	journaal	aim00476142
22/11/1958	Kattententoonstelling	panorama	aim00311649
11/01/1955	Europadag reisduif	journaal	aim00148896
10/03/1957	Volleybal: België versus Nederland	journaal	aim00316785
1/11/1954	Kattententoonstelling	journaal	aim00472907
21/11/1960	Federale dag duivenbond	journaal	aim00316016
29/12/1954	Tentoonstelling kleinvee	journaal	aim00472977
9/04/1958	Volleybal: toernooi Brabo Antwerpen	journaal	aim00442032
25/12/1956	Vogel-, vlinder- en kleinveetentoonstelling	journaal	aim00222742
14/03/1959	tafeltennis SODIPA	panorama	aim00192985

6. Literatuur

6.1. Het Zomerlokaal van de Société Royale d'Harmonie d'Anvers

BUSCHMANN, J.E., *Gymnastische Volkskring van Antwerpen, 1868-1908: XL-jarig jubelfeest in de Grootte Zaal van het Winterlokaal der Koninklijke Harmonie Maatschappij, zondag 8 november 1908*, Antwerpen, J.-E. Buschmann, 1908.

BAECK, E., 'Victor Lynen (1834-1894), een Antwerpse tycoon van Duitse komaf', *HistoriANT: jaarboek voor Antwerpse geschiedenis*, Gent, Academia Press, 1, 2013, 83- 109.

BAECK, E. en BAECK-SCHILDERS, H., 'Victor Lynen, Antwerpse gastheer van Franz Liszt', *Tijdschrift van de Franz Liszt Kring*, Den Haag, 2012, 10-24.

BAECK, E., *Het concertleven te Antwerpen in het midden van de 19de eeuw*, Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Schone Kunsten, volume 63, Brussel, Paleis der Academiën, 1996.

BAECK, E., *Liszt in Antwerpen*, Vinkeveen, Stichting Franz Liszt Kring Nederland, 1996.

BAECK, E., 'Lettres inédites de Lesueur, Cherubini et Boieldieu à Jean François Joseph Janssens', *Belgisch Tijdschrift voor Muziekwetenschap*, 68, 2014, 75-90.

BAECK-SCHILDERS, H., 'Charles Gounod, 'bourgeois d'Anvers' ', *Belgisch Tijdschrift voor Muziekwetenschap*, 61, 2007, 89-126.

BAECK-SCHILDERS, H., 'Van de Beurs tot de Singel. Concertzalen vroeger en nu', *Post Factum. Jaarboek van de Provinciale Commissie voor Geschiedenis en Volkskunde*, Provincie Antwerpen, 3, 2011, 9-52.

BAECK-SCHILDERS, H., 'Muziek en muziekverenigingen in Antwerpen tijdens de Franse overheersing (1794-1814)', *Post factum. Jaarboek voor geschiedenis en volkskunde*, Antwerpen, Provincie Antwerpen, 1, 2009.

BUYSENS, M.T., *La biographie d'Annie Rutzky*, Borgerhout, de Beurs, 1973.

BUYENS, K., 'Van de krekel en de mier: het muziekleven te Brussel, 1750-1850', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, Volume 35, Nummer 2, 2005, p. 385-394.

CORNEILLE, J., *Instrumentarium en bezetting van het harmonieorkest in de periode 1855-1862 aan de hand van de herondekte partituren van de Société Royale d'Anvers*, Artesis Koninklijk Conservatorium Antwerpen, onuitgegeven scriptie, 2012.

DE KETELBUTTER, J., *Burgerlijke sociabiliteit in de lange 19e eeuw. De société d'agrément la concorde en haar contacten met andere genootschappen te Gent tussen 1808 en 1914*, Universiteit Gent, onuitgegeven masterscriptie, 2008.

DEHENNIN, W. 'Het muziekleven in de XIXde eeuw' in: GENOOTSCHAP VOOR DE ANTWERPSE GESCHIEDENIS, *Bouwstoffen voor de geschiedenis van Antwerpen in de XIXde eeuw*, Antwerpen, Lloyd Anversois, 1964, 384-401.

DELPEUT, T., 'De bonte tuinen der muziek. Ontmoetingen in de tuin van het Amsterdamse Concertgebouw rond 1900' in: VANDEVOORDE, H. (red.), DE PATER, B. (red.), SINTOBIN, T. (red.), *'Allen zijn welkom'. Ontmoetingsplaatsen in de Lage Landen rond 1900*, Hilversum, Uitgeverij Verloren, 2017, 53-70.

DELPEUT, T., 'De bonte tuinen der muziek. Ontmoetingen in de tuin van het Amsterdamse Concertgebouw rond 1900' in: VANDEVOORDE, H. (red.), DE PATER, B. (red.), SINTOBIN, T. (red.), *'Allen zijn welkom'. Ontmoetingsplaatsen in de Lage Landen rond 1900*, Hilversum, Uitgeverij Verloren, 2017, 53-70.

DELPEUT, T., 'Een te herziene eeuw Nederlandse muziek. Onderzoeksperspectieven voor de negentiende-eeuwse muziek- en concertgeschiedenis', *BMGM - Low Countries Historical Review*, 129/4, 2014, 4-31.

DEMEERSSEMAN, L., *Het concertbezoek in 19e-eeuws Europa: historiografische studie*, Katholieke Universiteit Leuven, onuitgegeven bachelorpaper, 2014.

FURNEE, J., *Plaatsen van beschaafd vertier. Standsbesef en stedelijke cultuur in Den Haag. 1850-1890*, Amsterdam, Uitgeverij Bert Bakker, 2012.

GENARD, P., *Notice sur la Société royale d'Harmonie d'Anvers*, Antwerpen, Van der Wielen, 1865.

GREGOIR, E.G., *Notice historique sur les sociétés et écoles de musique d'Anvers depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours, suivi de : Notices biographiques d'artistes musiciens anversois*, Parijs, Schott, 1869

JACOPS, E., *Nomenclature des sociétés musicales de la Belgique, suivie d'une : Notice chronologique sur l'Association royale de sociétés lyriques d'Anvers*, Antwerpen, G. Van Merlen et fils, 1853.

Lemmens, G., *Muziekverenigingen in Brabant tijdens de 19e eeuw*, Katholieke Universiteit Leuven, onuitgegeven licentiaatsverhandeling 1999.

PELCKMANS, G. en VAN DOORSLAER, J., *De Duitse kolonie in Antwerpen. 1796-1914*, Antwerpen, Pelckmans, 2000.

RE-ST ARCHITECTENVENNOOTSCHAP, *Beheersplan Feestzaal de Harmonie en de voormalige oranjerie*, Antwerpen, datum onbekend.

SCHAMP, G., 'Mijn Antwerpse familie Verhulst', *Vlaamse Stam*, 58/1, 2022, 77-92.

SOCIETE ROYALE D'HARMONIE D'ANVERS, *Extrait du règlement général de la Société royale d'harmonie d'Anvers pour messieurs les membres honoraires*, Antwerpen, uitgever onbekend, 1836.

SOCIETE ROYALE D'HARMONIE D'ANVERS, *Extrait du règlement général de la Société royale d'harmonie d'Anvers, pour messieurs les membres honoraires*, Antwerpen, J.H. Van der Wielen, 1865.

SOCIETE ROYALE D'HARMONIE D'ANVERS, Jubileumconcert ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van de Société royale d'harmonie d'Anvers, Antwerpen; Société Royale d'harmonie, 1964.

SOCIETE ROYALE D'HARMONIE D'ANVERS, *Banquet donné le 20 août 1864, à l'occasion du 50me anniversaire de la fondation de la Société et de l'inauguration des nouvelles salles du Local d'Hiver*, Antwerpen, Lithographie et typographie Ratinckx frères, 1864.

SOCIETE ROYALE D'HARMONIE D'ANVERS, *Fête musicale extraordinaire le 24 août 1864 à l'occasion du 50me anniversaire de la fondation de la Société et de l'inauguration des nouvelles salles du local d'hiver*, Antwerpen, Ratinckx, 1864.

SOCIETE ROYALE D'HARMONIE D'ANVERS, *Société royale d'harmonie d'Anvers, fondée en 1814: liste des membres au 31 décembre 1897*, Antwerpen, Vrydaghs, 1897.

SOCIETE ROYALE D'HARMONIE D'ANVERS, *Grand concert symphonique consacré aux oeuvres de L. van Beethoven, mercredi, 27 juillet 1904*, Antwerpen, De Smet, 1904.

SMITHUIJSEN, C. *Een verbazende stilte. Klassieke muziek, gedragsregels en sociale controle in de concertzaal*, Amsterdam, Boekmanstudies, 2001.

THONON, M., 'Origine des sociétés musicales amateurs (harmonies et fanfares), développement, apogée et survivance dans nos régions', in: BOTERMANS, J., *La Société Royale d'Harmonie de Braine-l'Alleud 1808-2008*, Braine-l'Alleud, 2008, 15-54.

THYS, A., *Historiek der straten en openbare plaatsen van Antwerpen*, Antwerpen, herdruk van uitgave van 1893, Antwerpen, De Vries-Brouwers, 1973.

TYSENS, J., *Deftig vermaak, ijdel vertier. Stedelijkheid en burgerlijke ontspanning in het 19de-eeuwse Gent*, Gent, Liberaal Archief, 2009.

- VANDEVOORDE, H. (red.), DE PATER, B. (red.), SINTOBIN, T. (red.), 'Allen zijn welkom'. *Ontmoetingsplaatsen in de Lage Landen rond 1900*, Hilversum, Uitgeverij Verloren, 2017,
- VAN DIEREN, J.P., *Programma der gemeente-feesten van Antwerpen op 21,22,23,24,25 en 29 augustus 1869*, Antwerpen, J.P. Van Dieren en Comp., 1869.
- VAN GOETHEM, H., *Fotografie en realisme in de 19de eeuw : Antwerpen: de oudste foto's, 1847-1880*, Antwerpen, Pandora, 1999.
- VANISTENDAEL, C., 'Interieurs van Antwerpse Danszalen. Het Zomer- en Winterlokaal van de Société Royale d'Harmonie d'Anvers als typevoorbeelden (1844-1914)', *Tijdschrift voor Interieurgeschiedenis en Design*, 36 (2007-2009), p. 25-45.
- VANISTENDAEL, C., *De stijlvolle verovering van de wereld. De genese, incubatie en disseminatie van nieuwe dansrepertoires (1756 – 1818). Voorbeelden uit de Zuidelijke Nederlanden en Prinsbisdom / Land van Luik in Europese context*, Universiteit Gent, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, 2020.
- VAN SPILBEECK, D., SIMILLION, K., VAN DEN BRANDEN, F., *Kermisfeesten: 200e verjaring der stichting van de Koninklijke Akademie*, Antwerpen, J.-E. Buschmann, 1864.
- VERSTRAETE, H., *Inventarisatie en uitvoering van negentiende eeuwse muziekrepertoire voor harmonieorkest afkomstig van de voormalige Société Royale d'Harmonie d'Anvers*, Artesis Antwerpen, onuitgegeven masterscriptie, 2011.
- VERSTRAETE, H., *Het boeiende verhaal van de Société royale d'harmonie d'Anvers, 1814-2012*, Antwerpen, Museum Vleeshuis, 2012.
- VERBOVEN, N., *"Dignes de la reconnaissance générale". Sociale en muzikale profilering van de Société royale d'Harmonie d'Anvers: 1846-1876*, Universiteit Antwerpen, onuitgegeven masterscriptie, 2015.
- WEBER, W., *Music and the Middle Class, the Social Structure of Concert Life in London, Paris and Vienna between 1830 and 1848*, London, 1975.
- WURSTEN, D., *De Duitse hoek (Albertpark, Harmonie)*, <https://duitsekolonie.procant.be/de-duitse-hoek-harmoniepark>

6.2. De Harmonie als stadsfeestzaal tijdens het Interbellum

ANAF, M., *De introductie, verspreiding en vestiging van jazz in België*

Een socio-historische studie over jazz in het Interbellum, Universiteit Gent, onuitgegeven masterscriptie, 2008.

BERGER, D., COLARD, D. en DE REYMAECKER, M., *Nachtraven: het uitgangseven in Brussel van 1830 tot 1940*, Brussel, Gemeentekrediet, 1987.

Michna, M., 'Hoe gingen oma en opa uit? Dancings in Gent, 1919-1939', *Van Mensen en Dingen: tijdschrift voor volkscultuur in Vlaanderen*, 8/1-4, 2010, 77-88.

SYNDICAAT DER HOFBOUWERS VAN ANTWERPEN EN OMLIGGENDE, Groote internationale bloemen- en tuinbouwtentoonstelling, 13-21 september 1924, Stedelijke Feestzaal "Harmonie" Antwerpen, Antwerpen, Van Tilborg & Kenens, 1924.

VAN ERK, A., De uitgaanscultuur in Lier tijdens het Interbellum. Het spanningsveld tussen bevoogding en commercie. Universiteit Antwerpen, onuitgegeven masterscriptie, 2005.

VAN KEMPEN, 'De weldaad van de meelzak', IN FLANDERS FIELD MUSEUM, Jaarboek 2020, Ieper, In Flanders Field Museum, 2020, 7-24.

6.3. De Harmonie tijdens de Tweede Wereldoorlog

AERTS, K., LUYTEN, D., WILLEMS, B., DROSSENS, P., LAGROU, P., *Was opa een nazi? Speuren naar het oorlogsverleden*, Tielt, Lannoo, 2017.

BAL, N., *De Clandestiene Pers in Vlaanderen 1940 - 1944*. Brussel, BRT-Instructieve Omroep, 1991.

DE KEYSER, C., *"Hebt u reeds uw plicht gedaan?" Een onderzoek naar de activiteiten van de hulporganisatie "Winterhulp" in enkele Belgische steden en gemeenten tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Vrije Universiteit Brussel, onuitgegeven masterproef, 2019.

DE PRINS, G., *Sluikpers. Antwerpen, 1940-1944*, Universiteit Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 2004.

DE WEVER, B., BOECKX, B., DE PRINS, G., e.a., *Tegendruk : geheime pers tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Antwerpen, AMSAB-ISG, 2004.

MAERTEN, F. (red), *Was opa een held? Speuren naar mannen en vrouwen in het verzet tijdens WOII*, TIELT, Lannoo, 2020.

SAERENS, L., *Vreemdelingen in een wereldstad : een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking (1880-1944)*, Tielt, Lannoo, 2000.

SAERENS, L., 'De Antwerpse verzetspers en de jodenvervolging' in: DE WEVER, B., BOECKX, B., DE PRINS, G., e.a., *Tegendruk : geheime pers tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Antwerpen, AMSAB-ISG, 2004, 145-163.

STABEL, K., *De Möbelaktion. Het Duitse beheer van de in België geconfisqueerde Joodse goederen tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Katholieke Universiteit Leuven, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 2000.

VAN DEN WIJNGAERT, M., DE WEVER, B., MAERTEN, F., LUYTEN, D., NEFORS, VANDEWEYER, L. en BEYEN, M., *België tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Antwerpen, Manteau, 2015.

VAN DONGEN, H., *Winterhulp 1940-1944: aspecten van de voedselvoorziening en de hulpverlening in de bezettingstijd*, Universiteit Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 1983.

VAN GOETHEM, H., *1942. Het jaar van de stilte*, Antwerpen, Polis, 2019.

VAN GOETHEM, H., "In de spiegel van politieverlagen. De Antwerpse Jodenrazzia van 15-16 augustus 1942", *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 175, 2009, 509-540.

VERDOODT, T., *Secours d'Hiver. Secours d'Hitler? Een analyse van de hulporganisatie Winterhulp en de receptie door de Belgische bevolking tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Universiteit Gent, onuitgegeven masterproef, 2014.

WOUTERS, N., *De Führerstaat: overheid en collaboratie in België (1940-1944)*, Tielt, Lannoo, 2006.

6.4. De Harmonie na 1945

BAETEN, C. en VERMOTE, G., *Harmonies, fanfares en brassbands in de provincie Antwerpen*, Gent, Snoeck-Ducaju & zoon, 1992.

BORGHS, P., *Holebipioniers : een geschiedenis van de holebi- en transgenderbeweging in Vlaanderen*, Antwerpen, 't Verschil , 2015.

OTTEMER, T., *'t Stad van vroeger. 2. Het bruisende Antwerpen van weleer*. Antwerpen, Luster, 2015.

LAUWERS, F., *Uitbundig Antwerpen: horeca en uitgaansleven in vervlogen tijden*, Ljubljana: Van Geyt, 1997.